

József Attila-recepció és ideológia (1945–1989)

Király István a költőről*

A József Attila-kutatásnak 2022-ben is a textológia, a primer műelemzés, a szövegértelmezés, valamint a kor- és sorsanalízis az elsődleges terepe; e tekintetben kimeríthetetlen a költő és gondolkodó szövegtörzse. Bőven van még mit fölfedezni, újraolvasni, megvitatni és újragondolni – ez is József Attila művének gazdagságára, „hozzánk szóló” üzeneteinek kimeríthetlenségére, a mi korunk és az ő kora közötti sűrű rezonanciára vall. (Tverdota György friss, érzékeny társadalmimobilitás-érdekű, identitás- és emancipációs szempontú magnum opusa is bizonyíték erre.¹) A budapesti József Attila Társaság, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem és a *Korunk* című folyóirat konferenciája² szükségképpen szintén ezekre koncentrált. Mindig is hozzátartozott ugyanakkor a József Attila-kérdéshez a költő irodalmi, politikai, ideológiai, kritikai és „köznapis” recepciójának, kultuszának a kutatása, ami tágabb összefüggésekre, a nemzeti kultúra, tudat, mentalitás és közízlés folyamatos alakulására is rávilágít. Ezért volt indokolt, hogy József Attila cikkeinek legújabb, 2018-as kritikai kiadása széles teret szentelt a szekunder irodalom bemutatásának és értékelésének is.³ Tanulmányom ezt az utóbbi megközelítést választja, amikor egybegyűjti és értelmezi Király István József Attilával kapcsolatos publikációit, nyilatkozatait. Rekonstruálni törekszem a belőlük kibontható, az évtizedek során módosuló ideológiai (sőt olykor politikai) hangsúlyokat, illetve az ezek mögött tetten érhető

* A 2022. április végi kolozsvári József Attila-konferenciára készült, de betegségem miatt elmaradt előadás szerkesztett változata. Köszönöm Lengyel Andrásnak, Mórocz Gábornak, Soltész Mártonnak, Tverdota Györgynek és Veres Andrásnak a tanulmányom véglegesítéséhez nyújtott kiegészítéseit és korrekcióit.

érték- és irodalomszemlélet alakulását, továbbá megkísérlem beilleszteni Király olvastait a József Attila-recepció és -kultusz történetébe.

Király István születésének 2021-es századik évfordulója alkalmából munkatársaimmal számba vettük, életmű-bibliográfiába rendeztük valamennyi publikációját, áttekintettük publikálatlan kéziratainak nagy részét, kötetbe rendeztük a 21. századba is átmentendő írásait.⁴ Ennek nyomán érdemessé, sőt szükségessé vált a Királynál nem kutatási-elemzési főtémákat képviselő, „mellékági” munkásságának áttekintése, értelmezése is. Nemcsak, nem elsősorban Király István teljes hagyatékának tudományos és művelődéstörténeti mérlegelése, hanem a 20. század második fele hazai irodalmi és kultúrpolitikai folyamatainak feltérképezése érdekében. Király ugyanis benne volt a fősodorban; szakmai, tudománypolitikai, ideológiai tekintélye, sőt hatalma, felelőssége is volt. Ma már persze nem a részletes és tárgyias igazságtétel, értékítélet, hanem a recepció és kultuszalakító folyamat rekonstruálása, megrajzolása az utókor érdeke.

Király *nem* eredeti kutatásokat, elemzéseket, értelmezéseket produkáló „hivatásos” József Attila-kutató, viszont a költő rajongójának tekinthető. Írásai, emlékbeszédei, vitázó megnyilatkozásai – ha számos esetben igaza volt is, ha lettek is maradandó felismerései – nem emelik a tudományos József Attila-recepció élvonalába, hogy csak a saját korosztályára utaljak: Szabolcsi Miklós, Bori Imre, Németh G. Béla, Szőke György, Beney Zsuzsa, Gyertyán Ervin mellé. A fiatalabb nemzedék, Tverdota György, Bókay Antal, Szigeti Lajos Sándor, Lengyel András, Horváth Iván, Veres András, N. Horváth Béla innovatív kezdeményezései és szisztematikus teljesítményei felől nézve sem. Ez azonban nem „fogyatékosága” Királynak, nem is ambicionált ilyen szerepet. A szakutatókra ritkán hivatkozik, bár ismeri őket s esetenként közvetve vitatkozik is némelyik kollégájával. Az értő egykori kritikus és barát Fejtő Ferenc (ittthon 1986-ig persona non grata) elemzéseinek reflektálása, vitatása, avagy akár csak ismerete nem látszik Király írásaiból, annál is inkább, mivel politikai és ideológiai okokból – enyhén szólva – nem rokonszenvezett vele. Ami azonban a hazai *irodalompolitikát* illeti: az 1945 utáni 40 év során az alakítói közé tartozik, bár Királynak természetesen nem volt olyan súlyú a hatása, mint Horváth Mártonnak, Lukács Györgynek vagy Révai Józsefnek, illetve Aczél Györgynek, inkább éppenhogy ők hatottak rá s kondicionálták szemléletét. Király István *József Attila-reflexióinak* a dokumentálása, rekonstruálása a felszabadulást követő fél évszázad nemzeti művelődésének, irodalomértésének alakulása

szempontjából mutat föl releváns tanulságokat. Ugyanakkor az évtizedek során erősödő önmagára-vonatkoztatottság, „önnevelő” vallomásoosság is jellegzetes „királyizmus”. Ezért nem azt a címet adom kísérletemnek, hogy „*Király István József Attila-képe*”, hanem ottani és akkori ideológiai, kánonalakító és populáris funkciójában, olykor „narcisztikus” olvasatokként igyekszem megragadni és fölmutatni azt, amivel Király hozzájárult a József Attila-recepcióhoz és kultuszhoz. Mikszáth Kálmánról, Ady Endréről, Szabó Dezsőről, Móricz Zsigmondról, Kosztolányi Dezsőről alapvetően tudományos szaktanulmányokat írt (amelyeknek persze volt-van ideológiai funkciójuk, ahogy Toldy Ferenc, Böthy Zsolt, Riedl Frigyes, Babits Mihály, Horváth János, Schöpflin Aladár, Németh G, Béla írásainak is), viszont József Attiláról szólván irodalmárként döntően *ideológiai megközelítéssel* élt. Magát *ideológusnak is* tartotta,⁵ munkáinak ideológiai és kultúrpolitikai oldaláról (pl. nemzeti kérdés; a mindennapok forradalmisága, az „ötvenes évek” stb.) számos kritikus elemzés született, legutóbb Pap Miláné.⁶ Ebben a keretben érdemes mérlegelni mindazt, amit Király József Attiláról írt, tanított és vallott. Annál is inkább, mivel az államszocialista Kádár-rendszer évtizedeinek kriminalizáló minősítése helyett ez sokkal plasztikusabb megközelítést tesz lehetővé. Ahogy Pap Milán írja: „az ideológus Király eszmerendszere, gondolkodásmódja és vállalt dilemmái [...] sokkal élesebb képet adhatnak, mint a totalitarizmuselméletek nyomában járó ítéletmondás bevett gyakorlata.” A József Attila-recepciónak és -kultuszának a története számos szakmunka tárgya volt,⁷ ezek tükrében érdemes rekonstruálni Király adalékait ehhez a bonyolult és izgalmas folyamathoz.

*

Vegyük sorra a tényeket. Király kései interjújában így beszél: „Egyik legkedvesebb pataki tanárom, Képes Géza hívta fel a figyelmemet József Attilára, még a költő életében, valamikor 1937 tájt. Öngyilkosságának hírért megtudva, nem sokkal később megjelent kötetét is megvásároltam.⁸ Legkedveltebb verseskönyveim egyike lett. A tragikus élet híradásával ragadott meg. A *Ki-be ugrál*, a *Bűn*, a *Költőnk és kora*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* sorait mormoltam magamban. (A másik József Attilát, a távlatok költőjét csak 1945 után szerettem meg.)”⁹ Annyira ez az önvívódó, keserű József Attila állt közel ízléséhez, életérzéséhez (sőt: „tudatalattijához”), hogy kisebbik, serdülő korú leányának ilyen típusú verseket javasolt szavalóversenyi

szerepléséhez. Halála előtt pedig – Király Júlia tanúsága szerint – a *Reménytelenült* („A semmi ágán ...”), a *Kései siratót*, valamint az [*Íme, hát megleltem hazámat*] ismételte. A József Attila-i ösélmény tehát ez volt benne, akárhogy alakult is az évtizedek során, a nyilvánosság előtt a *költő szocialista ihletének* átélése, interpretálása és következetes képviselete általa.

Korai irodalmi kritikáiban, esszéiben Király nem ír a költőről, tudomásom szerint szóba sem kerül. Viszont az Országos Köznevelési Tanács titkáráként (1945–1947) szerepe lehetett a felszabadulás utáni közoktatási *tankönyvek* megszervezésében, szerkesztésében, akár megírásukban is, bár erre nincs konkrét adat. Mindazonáltal érdemes rekonstruálni azoknak a korai éveknek az *iskolákban tanított József Attila-képet*. Gyürei Vera szerint az 1945-ös ideiglenes tankönyv¹⁰ árnyalt és érzékeny portrét ad a költőről. Szocialista lírikusnak tekinti, de „»sokkal több, mint pártköltő, programja nem nyomja el a művészetet.«”. A közösség iránti vágy, sőt a forradalmiság és a magányérzet egyaránt jellemzi. „»Igazi politikus költőnk – a szó nemes értelmében.«”. Utolsó verseiben „»már nem is a mindennapokkal, hanem a lét végső kérdéseivel gyötrődik [...]. Lassan körülveszi a Semmi, a teljes reménytelenség.«”¹¹ A tankönyvben példaként említett versek éppen azok, amelyeket Király 1938-ban olvasott a posztumusz kötetben, de ez sem egyértelmű bizonyíték arra, hogy a tankönyvben Király szövegéről lenne szó, bár kizárni sem lehet. A „pártköltő”-fogalom elhárítása viszont – már csak az időrend okán – nem vezethető le az MKP szervezésében és székházában 1945. december 2-án tartott Lukács György- és Horváth Márton-előadásokból.¹² A tankönyv József Attila-portróját Németh Andor, Fejtő Ferenc vagy éppen Bóka László szemlélete is ihlethette.

A József Attila-recepcióban 1949-ben következett be durva szemléletváltás – a Sztálin, illetve Rákosi diktálta 1948-as politikai fordulattal szoros összefüggésben. Ettől kezdve a sajtó, a publicisztika, a könyvkiadás és a propaganda – Tverdota megfogalmazásában – „egy arányaiban torz, leegyszerűsített, egysíkú és egyszínű plakátfigurát volt képes csupán felmutatni”.¹³ A Rákosi-korszak József Attila befogadását tekintve „sivár időszak volt” (József Jolán, Szántó Judit, Fövény Lászlóné írásai), rengeteg hamisítással, Rákosi-kultusszal és elhallgatásokkal. A Horváth Márton ideológusi dominanciájával kialakított hivatalos József Attila-kép a *Dönts d a tőkét*-korszakot, a kommunista költőt helyezi a középpontba (1930–1931), a költő és a párt közötti időleges konfliktust pedig a „szektás elhajlóknak”

tulajdonítja. A tankönyvek természetesen ennek a koncepciónak a hatása és felügyelete alatt íródtak, s ezekben közvetve vagy közvetlenül eleinte szerepe lehetett/volt Királynak is. Deme László, Király István és Szabolcsi Miklós állította össze ugyanis az 1949. augusztus 20. után megjelent (a címer a bizonyíték rá) – feltételezhetően számos kézen átment – tankönyvet (*Magyar könyv az általános iskolák 8. osztálya számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1949.). Ez már tipikusan rákosista–sztálinista könyv, sok szovjet idézettel, de rekonstruálhatatlan, hogy ki mit írt, javított, illetve cenzúrázott benne. A József Attiláról szóló szöveg (285–292.) – stílusában – nem tűnik Király eredeti fogalmazványának, ő inkább a 19. századi és 20. század eleji portrékat (Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Ady) írhatta vagy szerkeszthette. (Deme a nyelvtani fejezetek gazdája lehetett.) Akárki írta is: a könyvben József Attilának a jövőt megelőlegező, *osztályharcosan teleologikus* portré jutott. Didaktikus tartalmi parafrázéálással az *Ars poeticát* helyezik a bemutatás centrumába, az irodalmi-esztétikai érték alárendelt szempont, ahogy ez jellemzi az 1950-es gimnáziumi tantervet is, amelyben már egyértelműen a világnézeti-politikai agitáció dominál. Minimális átdolgozásokkal éveken át ez jellemzi az általános és középiskolai tankönyveket, amelyeket olykor tekintélyes, máskor kezdő irodalmárok, tanárok írhattak. Közel háromnegyed évszázad múltán bizony többnyire fájdalmas, sőt riasztó szövegek.

A József Attila-recepció mélypontja 1951 volt, ekkor hangzott el Révai József elhíresült pártkongresszusi beszéde, s mondatott ki a „lobogónk: Petőfi”-direktíva is. A mai olvasók többsége már nem ismeri ezt a hírhedt passzust: „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula – és ide kell bizonyos fokig sorolni még József Attila művének egy részét is. [...] Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengéjük, hogy bár gyűlölték a régi világot és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától, vagy nem voltak vele eléggé összeforrv. Ebből származtak e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai.”¹⁴ Megtörtént a bűnbakok meg- és kinevezése is (Pákozdy Ferenc; a pszichoanalitikusok; a burzsujok; a Szép Szó szerkesztői stb.); ezt a felfogást tükrözte már hónapokkal korábban Horváth Márton tanulmánykötete¹⁵ és az első szakmai igényű monográfia, Fövény Lászlóné 1953-as könyve.¹⁶ Évekre kihatóan rögzült a proletár József Attila kánonja, elkészült a „József Attila-szobor”.

Az 1952-es IV. osztályos gimnáziumi tankönyv és szöveggyűjtemény szerzői, illetve összeállítói: Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczkás Sándor és Pándi Pál. Hogy pontosan ki melyik fejezetet írta, csak sejthető, de egzaktul aligha kideríthető. Feltűnő, hogy a két legterjedelmesebb fejezet Móricz Zsigmondé (133–189.) és József Attiláé (233–288.), de nincs jogunk utólag autorizálni őket. Ugyanakkor nem csupán a Király-szemlélet kontextusaként, hanem szerkesztőtársi felelősségként is szólni kell róla. A József Attila-fejezet már egyértelműen a kommunistává kanonizált költőé; dominál benne József Jolán és Horváth Márton könyveinek az idézése, a József Attilára gyakorolt „mély Rákosi-hatás” mítosza.¹⁷ Irodalomesztétikai „újdonság” a portréban a „proletárvers” új modellje; ez a fogalom még az 1965-ös reformtantervben is benne van. A Révai és Horváth Márton kodifikálta proletárkánon és szocialista teleológia jellemzi a tankönyvszöveget. Bár olykor – úgymond – „sötét és furcsa gondolatok” is vannak József Attila verseiben, nagy költeményei az utolsó években is töretlen hűséget mutatnak a forradalom, a munkásosztály és a párt ügye iránt. Haláláért pedig az ellenforradalmi rend a felelős. A sejtetően több szövegből, javításból montírozott politikai-ideológiai portrét ugyanakkor más stílusban pár irodalmi-poétikai elemzés követi, vélhetően más szerző(k)től: olykor találós és érzékeny vers- és metafora-elemzésekkel (pl. »Te fürgeteg, fekete vadezüst«). De az alaptétel mégis az évekre szóló szigorú kanonizáció: eszerint József Attila alkotja meg a „magyar proletárköltészetet”, a „proletárverset” („az érzelem és a gondolkodás egységét”), az „új lírát”; s ezzel bővíti triásszá a forradalmi Petőfi–Ady-líra folytonosságát.

A leggazdagabb, legértékesebb periódusnak a 30-as évek elejét tekintik a tankönyv, mert itt tesz eleget József Attila „a proletárvers másik igen fontos követelményének, a stílus érthetőségének, demokratizmusának”, emiatt is ezek a versek lettek „a dolgozó tömegek igazi nevelőivé” (263.). Később olykor túl elvonttá váltak a költeményei, ami összefügg politikai dezorientáltságával, a Párttól történt eltávolodásával, a Szovjetunió szerepének fel nem ismerésével. Hosszú Horváth Márton-idézet akaszt gyermek olvasói nyakába a tankönyv, hogy azután hamisan idilli képet rajzoljon szerelmi lírájáról: „József Attila már új módon, szocialista ember módjára érez és gondolkodik. Éppen ezért számára a szerelem sokkal több, sokkal nagyobb érzés, mint azoknak, akik öncélú egyéni érzelmeik felsőbbrendűségét hirdetik.” Ezt fejezik ki a költő elhíresült sorai: »szövetség ez már, nem is szerelem ...«. „Az igazi kedves, az *egyetlen* társ csak az lehet,

aki a munka, az élet, az osztályharc minden területén egy velünk” (275–276.) – oktatja-nevelő fiatal olvasóit a tankönyv. A leányokhoz, nőkhoz, asszonyokhoz írott szerelmi vallomások, indulatos kifakadások, tépelődések egybementírozott, stilizált szövegeinek patetikus „erkölcsi” üzenete pedig így szól: „magasrendű erkölcsi komolyság adja meg érzelmeinek szenvedélyes szárnyalását, mélységét, humánusát” (288.). Akár bekalkulálva is a serdülőknek szóló tankönyv érthető szemérmességét, nevelői didaxisát, nyilvánvaló ennek a levezetésnek, szöveginterpretációnak a tárgyi, érzelmi, mentálhigiéniai hamissága, moralizáló blöffje. Ebben az 55 oldalas szövegben állt össze a József Attila-idézetek szállóigésedő, majd közhelyesedő „szótára”, kresztomátiája, lebutított „profán bibliája”.

Az 1952-es tankönyv legalább egy évtizedes hatályossága (1962-ben jelent meg a 11. kiadása) és még szélesebb, köznyelvi, morális-tanító, zsurnalisztikus hatása révén ez a szemlélet a későbbiekben, még az 1980-as években is meghatározta a József Attila-kultuszt, legalább is annak egyes szociokulturális övezeteit. Éppen ezért kellett ilyen bőségesen idéznünk, még ha nem is kimutatható egyértelműen Király konkrét szerepe az 50-es évekbeli tankönyvcsalád szövegeiben, ideológiai és verbális kompilációiban, konstrukcióiban. Közben persze voltak egyéb tankönyv-variációk, javított kiadások, más szerzők alkotta, valamivel frissebb szövegek, de még az 1965-ös ún. reformtantervben is úgy szerepel a költő, mint „»a magyar proletárvers megteremtője«. Sőt egy 1968-as negyedikes gimnáziumi tankönyvben is visszaköszönnek a fenti sztereotípiák – még ha „óvatosabb” megfogalmazásokkal is.¹⁸ A tankönyveknek ez a túlélő József Attila-képe – amelyet igen sokan bíráltak már az 1970–1980-as évektől – azért is megdöbbentő, mert az 1950-es évek derekától, a 60-as évektől jelentősen megújult a József Attila-szakirodalom és tudományos recepció, továbbá Király szemlélete is módosult, szakszerűbbé vált. A József Attila-kutatást már 1947-ben szisztematikusan elkezdő Szabolcsi Miklóson túl is többen a kezdeményezők között voltak, irodalompolitikailag legmarkánsabban talán Hermann István – valójában nem is irodalomtörténeti jellegű – esszéje a történetesen Király István szerkesztette 1956-os nyári *Csillagban*.¹⁹

Maradjunk azonban még 1955-ben. Ekkorból való Király első, saját neve alatt publikált József Attila-szövege, egy évfordulós köszörűzési beszéd.²⁰ Az elkövetkező három évtized során ez a – tipikusan ideologikus, irodalompolitizáló, kanonizáló – műfaj lett Király

leggyakoribb megszólalási formája József Attilával kapcsolatban. A későbbi köteteiben nem szereplő 1955-ös írás jellegzetes kortünet, még a „rég” kánon képviselőjének aktuálpolitikai konnotációival. Mivel nem ismert, kénytelen vagyok hosszabban ismertetni és idézni. A proletárforradalmár költő méltatása áll az ünnepi beszéd tengelyében, az 50. születési és a 10. felszabadulási évforduló párhuzamba állítása – mint a költő reményeinek, küzdelmeinek, a nép nemzeté válásának, a magyar szocializmusnak a beteljesülése. A Horthy-kor barbársága idején József Attila plebejus, külvárosi, proletár indíttatása – úgymond – forradalmi-világnézeti tudatossággal párosulva nagy nemzeti költészetté érett.

„Találkozása az illegális párttal, a párt eszméinek megértése – ez volt a forduló életében és költészetében. Ekkor lelt végleg önmagára. Ekkor született meg József Attila, a proletárforradalmi költő, a nagy nemzeti költő. Költészetének igazsága innen kezdve: a munkásosztály élcsapatának, a pártnak igazsága. S bárhogy alakult is későbbi életútja, bármily nehéz próbáknak tette is ki botlató sorsa, az egyszer megtalált igazságot nem engedte el többé az értelem fegyelme. Élete végén, a fasizmus s az emésztő betegség komor éveiben az elszigeteltség és a magány mind több vívódó keserűséget lopott be ugyan verseibe. Költészetének alaphangja azonban ekkor sem változott: az ember igazát, a munkásosztály igazságát véste a szívekbe. Proletárforradalmi költő, a tudatosan vállalt osztályharc költője volt és maradt mindvégig az önmagára talált József Attila. A magyar nép sorsát a forradalmi munkásság szemével látta, s így adott választ a nemzeti élet nagy kérdéseire. [...] Nem az irodalom maga – a harc érdekelte. Nem a költészetet – az életet írta nagybetűvel. A mű nem öncél – fegyver volt számára. Éppen ezért teljesedhetett gazdaggá, sokszínűvé művészeté. Belső emberi gazdagság nélkül nincs nagy költészet se. S az egyén gazdagságát, belső tartalmasságát nem adhatja meg más: csak a nép nagy s igaz céljaiért vívott küzdelem. József Attila tudta ezt. A költő és a forradalmár elválaszthatatlanul egy volt benne. Költészetének ereje az, ami a munkásosztály s a nép legjobbjainak, a kommunistáknak volt nagy történelmi erénye az elnyomás fojtó éveiben: a fegyelm-zettsé, a bátor kiállás, a helytállni tudás szilárdsága. [...] Nem »kis búvó ország« már hazánk az imperialista hatalmak fojtó szorításában: beletartozik a Szovjetunió vezette szabad népek erős táborába. S megvalósulóban van a rend, amelyet a költő hívott, sürgetett. Épül a szabadság és a béke rendje: a szocializmus Magyarországa. Mindez a változás a halott költőnek is diadala. A felszabadult ország a jelen

egyik nagy elődjét látja benne. Emléke előtt nincs méltóbb hódolat, szenvedéseirért nincs szebb engesztelés, mintha töretlenül megyünk tovább a vállalt úton: az ő meg nem élt, de soha fel nem adott álmát »a megszerkesztett szép, szilárd jövőről« maradéktalanul valóra váltva.”

Első pillantásra nem szembetűnő, hogy a proletárforradalmár költő „szigorú” kánonjának, panelekké szürkített metaforáinak publicisztikus fölmutatása és a 10. felszabadulási évforduló méltatása egy *politikai fordulat* közepette, sőt annak közvetett igazolásaként hangzott el az emlékbeszédben. Király – szerkesztőként is – benne élt a napi politikában, tudta, hogy mi zajlik. 1955 tavaszán megtört Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 4-én meghirdetett gazdasági, társadalmi és szellemi reformprogramja (az „új szakasz politikája”); kiéleződött a Rákosi Mátyás- és a Nagy Imre-csoport párton belüli küzdelme. Az MDP 1954. május 24–30. között tartott III. kongresszusa és a rehabilitációk megkezdése után – részben ismét csak a szovjet belpolitikai viszonyok, az ottani hatalmi harc leképeződéseként, sőt befolyása nyomán – leállt a progresszív folyamat. Az 1955-ös április 4-i ünnep előtt, ellenirányú fordulatként, a Központi Vezetőség március 2–4-i ülésén Rákosi visszaszerezte hatalmát, a váltás politikai kommunikációját a „jobboldali nézetek elleni harc” dominálta. Alig pár nappal Király cikke után (de már benne volt a levegőben) 1955. április 14-én Nagy Imrét le is váltották miniszterelnöki tisztségéből, 1955 decemberében pedig a pártból is kizárták. Király koszorúzási emlékbeszédének aktuálpolitikai konnotációja ebben a kontextusban közvetve Rákosi vonalát erősítette. Az 1953–1955 közötti irodalmi vitákban aktív szerepet játszó Király – Rainer M. János részletes elemzése szerint²¹ – általában igyekezett középen állni; 1954-ben egyszerre érvelt a szektás nézetek és a túllicitáló „reformerek” ellen. Közéleti vitáikról azonban szerintem azt tanúsítják, hogy 1955 tavaszától és 1956 első felében már inkább a rákosista írókhoz és publicistákhoz állt közelebb (Illés Béla, Kónya Lajos, Gergely Sándor, Goda Gábor), sőt 1956 augusztusában egy szovjet tanácsos előtt védelmezte is Rákosit.²² Ugyanakkor mint minőségérzékeny szerkesztő 1953-tól törekedett a korábban hallgatásra ítélt íróknak segíteni a visszatérést a nyilvánosságba.²³ Ez a József Attila-beszéde politikai konnotációjában mégiscsak állásfoglalás Rákosi visszatérése mellett.

A Király által közölt Hermann István-cikken túl 1956 nyarán Révai Józsefben is szemléletváltozás kezd érelődni.²⁴ 1956 derekán fiatal történészek újra fölfedezték, méltatták József Attila „kényes” politikai cikkeit (*Az egységfront körül; A szocializmus bölcselete*),²⁵ új szemléletű

verselemzések láttak napvilágot, személye és művészete a pluralizmus felé nyitó kortárs irodalmi vitákban is érv lett. Tartozunk ugyanakkor a kritikátörténeti igazságnak azzal, hogy jelezzük: az 1950-es évek első fele „balos”, leegyszerűsítő, vulgáris József Attila-cikkeinek szerzői között – többnyire szárnypróbálgató, pályakezdő fiatalemberek – az 1960-as években élvonalbeli kritikusokká, tekintélyes irodalmárokká, innovatív szemléletű tudósokká értek is szerepelnek. (Nem leleplezésként, csak tényként utalok néhányukra, akik önmagukat megújítva ekkora már levetették első éveik kényszerzubbonyát: Bóka László, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin, Péter László, Koczkás Sándor.) Miközben a tankönyvek szemlélete jórészt még a 60-as években is az 1952-esre hajaz, 1957–1958-ban *receptiótörténeti és tudományos fordulat* következett be. Megjelent a Szabolcsi Miklós összeállította – igaz: egy időre betiltott, zárolt – *József Attila-émlékkönyv*²⁶ és az ugyancsak általa szerkesztett, tudománytörténeti értékű (s immár visszavonhatatlan) *próza kritikai kiadás*.²⁷

Az 1950-es évek derekától, végétől tudományos igényű, innovatív József Attila-kutatás bontakozott ki a vajdasági Bori Imre és a hazaiak, Szabolcsi Miklós, Gyertyán Ervin, Tamás Attila, Szőke György, Németh G. Béla, Péter László jóvoltából. Ezek a szakszerű olvasatok egyúttal az akkori jelen idő iránt, a befogadó kor problémáira is érzékeny, azokra olykor egyenesen rájátszó, életszerű, politikailag is bátrabb, sokszínű József Attila-receptióhoz és József Attila-értelmezéshez vezettek. Király 1957-ben szólalt meg újra József Attiláról: december 6-án Szegeden egyetemi tanárként előadást tartott a költő halálának 20. évfordulója alkalmából.²⁸ Ez a szövege első, reprezentatív tanulmánykötetében (*Irodalom és társadalom*) újra lett közölve, nem szükséges hosszadalmasan idézni. Van benne literátori fogékonyság, lírai érzékenység és esszéírói finomság, de egyúttal aktuálpolitikai-ideológiai állásfoglalás is. A tanulmánynak jelentős irodalompolitikai funkciója volt a szegedi irodalmi élet, a *Tiszatáj* akkor meglehetősen „balos” orientációjának legitimálása és némi finomítása, valamint a népi írók kritikus megítélése, a Németh Lászlóval való ideológiai vita és a készülő pártállásfoglalás szempontjából.²⁹ A beszéd polemikus hangsúlya az avantgárd, illetve főleg a modernizmus kritikája (ami ekkor Király egyik központi projektje volt a népiek 1956 utáni bírálata mellett). Tézisei: József Attila a legjelentősebb szocialista realista költő, meghaladta a modernizmust; klasszicitás, humanista gondolatiság és forradalmiság a meghatározó karaktere, a népiesség proletár változatát képviseli, miután leküzdötte a paraszti népiesség

ideológiai egyoldalúságait; a Petőfi–Ady–József Attila-fővonal kiteljesítője. A költő magánélete ihlette líraértelmezésben feltűnik a tétel: „Élettársi viszonyra nemesedett itt a szerelem” – ez az eufemizmus már ott van az 1952-es tankönyvben is. A „»Szövetség ez már, nem is szerelem«”-sor [Lucához – 1928] kontaminálódik a Szántó Judit-élménnyel (*Judit* – 1936 ősz: „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, / ha már szétesett.”), sőt a Flóra-versekkel. Példa ez arra, miként lehet a dekontextualizálódott szállóigévé válás során gyökerelesen, morálpedagógiai imperatívusszá átértelmezni az eredeti jelentést és referenciát. A betegség, a fasizmus és a pszichoanalízis csak az életét örölte fel, de – érvel Király – nem a hitét és a verseit. A reménytelen sötétségben is forradalmi tudatosság és távlat jellemzi, ami példaszerrű – zárja Király az emlékbeszédet – „egy évvel az ellenforradalmi támadás visszaverése után...”

Alig egy évvel később, 1958-ban Király újra megszólal, de immár egy tudományos konferencián.³⁰ Miközben láthatóan egyre mélyebben éli át József Attila sorsdrámáját és esztétikumát, a beszéd ideológiai üzenete, sőt politikai konnotációja az 1957-essel rokon. Igaz: a személyes megélttség, az aktualizálás és az irodalmi érzékenység, még ha elvileg ellentmondani látszanak is egymásnak, nem oltja ki egymást. Az MTA József Attila-ülésszakán elhangzott hozzászólásában Király – megszenvedett, a *Napló*ban és a kései *Életútinterjú*ban jól tetten érhető – 1956–1958-as drámai kettősségének lehetünk tanúi: a szubjektív „történelemfilozófiai” tépelődése és a hatalmat igazoló direkt politikai célzatosságé. Erős az aktuális hangsúly: az ostorozott modernizmust és divatját előzményként és következményként összekapcsolja az 1956-os – úgymond – ellenforradalommal. A történeti pillanat kényes: pár hónappal vagyunk Nagy Imréék kivégzése és a népi írókkal kapcsolatos szigorú állásfoglalás után. A konferencia időpontja (vajon tudatos politikai szándékból, figyelemelterelő manipulációként?) feltűnően egybeesett az 1956-os demokratikus megmozdulás második évfordulójával. A társadalom, benne az értelmiség nagy része – a megtorlások miatt is – meg van félemlítve, küzd a túlélésért, a szakmáért (az Irodalomtudományi Intézet élete például erős belügyi kontroll alatt van) és valamiféle konszolidációban reménykedik.³¹

Az 1957–1961 közötti években a párt- és kormányzati hatalom, illetve sajtó bírálatainak három fő szellemi célpontja a népi írói mozgalom, az ún. modernizmus és az elsősorban Lukács Györgyre ráfogott ideológiai revizionizmus. Ebben a kontextusban szerveződik a József

Attila-konferencia, amelynek pikantériája a nagybeteg Révai József vívódó, önmagát részben korrigáló József Attila-előadásának felolvastatása. Udvarias tisztelet fogadta a Rákosi-korszak kultúrpolitikusának félfordulatot jelentő szövegét. Aktuálpolitikai utalást az „ellenforradalomra” a kétnapos akadémiai ülészakon csak Révai József, majd Király tett, a többi irodalmár és hozzászóló (Sötér István, Szabolcsi Miklós, Képes Géza, Bóka László, Diószegi András, Bodnár György, Szabó György, Ungvári Tamás, Koczás Sándor stb.) nem. A szakmai főelőadást tartó Szabolcsi Miklós innovatív – szerényen csak kísérletnek nevezett – tanulmánya (*József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla*)³² – egyebek mellett – fontos nyitást kezdeményezett a szocialista avantgárd esztétikai-kultúrpolitikai befogadására. Bóka László s mások is folytatták ezt a hangütést. Király viszont – nem nevesítve vitapartnereit – egyértelműen csak egyetlen kérdéshez szól hozzá: élesen polarizálja a „modernizmus kontra realizmus” alternatíváját. Markáns, több ponton találó, de egészében megőrző felhangú ívet rajzol föl a 20. század első harmadának lázadó avantgárdizmusairól, „az izmusok imbolygó bizonytalanságáról” – világirodalmi és magyar példákkal („a tébolyult zűrzavarnak és az absztrakt messianisztikus változtatni akarásnak”, a néptől, a tömegektől és a valóságtól elidegenedett „különös ötvözet”). „A modernizmus az ellenforradalmat megelőző válságos években nőtt elintézettnek gondolt kérdésekből élő problémává” – érvel Király, reprezentatív példaként Juhász Ferenc *A tékozló országát* nevezve meg (amelyet egyébként a *Csillag* 1954-es évfolyamában ő maga közölt). Úgy látja, hogy a visszaszivárgó izmusokat nyíltan vagy hallgatólagosan támogató kritikusok a szocialista realizmust „pusztán világnézetként” kívánják értelmezni s nem úgy, mint „ábrázoló módszert”. Ma már inkább csak ironikusan lehet olvasni ezt a bipolaritást.

Ezzel az 1956 okozta – úgymond – lelki-szellemi-irodalmi rombolással, mindenekelőtt a szürrealizmussal szemben Király József Attila líráját mutatja föl példaként, sőt modellként: nem egyszerűen integrálta az izmusok egyes poétikai újításait, hanem a polgári esztétikával szembeszegülve le is győzte a – leginkább Kassák fémjelezte – avantgárdot. „Semmiféle vonatkozásban sem vívmány az ismét hódító formabontó szenvedély”, „a szocialista költő nem tűzheti maga elé célul a lehetetlent, a realizmus és modernizmus egyeztetését” – érvel Király meglehetősen ingerültséggel. Érzékelhetően (de kimondatlanul) az 1957–1958 körül feltűnt fiatal baloldali lírikusok, a – nem megnevezett – *Tűztánc* antológia egyes anarchisztikus, „kozmosz”,

avantgárd poétikájú költőire is céloz. Irodalomelméleti konklúziója pedig élesen megkülönbözteti a *poétikai elemeket*, a művészi eszközöket a tartalommal szerves egységben teremtett, a *világnézetből kinőtt formától*.

A két irányzat és művészi világnézet, a modernizmus és a realizmus szembesítéséhez Király Ady s mások mellett József Attilát hozza föl példaként. A konferencia ugyanakkor néhány telitalálatra és esztétikai-poétikai felismerésre is lehetőséget adott számára, miután – felkészülésként az alkalomra – láthatóan elmerült a József Attila-i költészet szerkezetének, a költői pálya alakulásának, a szemlélet- és formavilág fejlődésének elemzésében. Különösen érdekes ebből a szempontból az *Anyám* három szövegváltozatának (1925, 1926 és 1931) elemzése és szembesítése.³³ Az ülészakon jelen lévő irodalmárok többsége a modernség, az avantgárd kérdésében látens, de Bóka László, Szabó György és Sötér István manifeszt vitát folytatott Királlyal. Ugyanakkor Szabó György beszámolója a József Attila-konferenciáról Királynak éppen az *Anyámmal* kapcsolatos poétikai-szellemi analízist méltatja pozitívan.³⁴

Király 1958-as fellépésén egyértelműen érződik a modernizmus elleni ideológiai és aktuális irodalompolitikai küzdelem, valamint a *szocialista realizmus* normatív értelmezése – ez megfelelt az MSZMP nemzetközileg is determinált korabeli kultúrpolitikai elveinek. Az *ötvenes évek* első fele művészi vonulatai és kultúrpolitikai normái egy részének felvállalása, rehabilitálási kísérlete viszont már egyéni hangsúly. Az 1970–1980-as években, Szerdahelyi István disszertációjának opponenseként „az ötvenes évekről”, a politikatörténeti és ideológiai értelemben vett kontinuitásról szólva majd újra fölveszi ezt a szálát, illetve a vitapartnereivel szembeni kesztyűt.³⁵ Ugyanakkor esztétikailag és kultúrtörténetileg már árnyaltabban értékeli, megértőbben, befogadóbban minősíti az avantgárd modernizmust, mint az 1956 sokkjával alátámasztott 1957-es merev ítélkezésében. Az pedig, hogy a realizmus, illetve a szocialista realizmus módszer-e vagy „csak” világnézet, hogy milyen esztétikai szerkezete van a „tartalomnak és formának”, plauzibilis elméleti vita az 1960-as években; s e tekintetben aligha lehet eleve történetileg illegitimnek tekinteni Király mégoly szigorú, igazságtalanságokat is tartalmazó vélekedését. 1956 utáni legitimációs politikai felhangokkal is terhelt akadémiai felszólalása mindazonáltal már nem volt olyan adminisztratív következményeket prejudikáló bíráló, mintha 5-8 évvel korábban hangzott volna el, bár az elvi vita és a gyakorlati retorzió egymásba csúsítása

még az 1960–1970-es évek kultúrpolitikai praxisában is elő-elő fordult – irodalmi ügyekben is. Aligha véletlen, hogy saját kötetébe nem vette föl ezt *A modernizmusról* szóló 1958-as írását.

Az 1958. októberi, a történelmi-politikai kontextus miatt „érzékeny” ülészak végül is szakmailag eredményes és innovatív volt. A kényes alkalmat celebráló Sótér István „ügyes” zárszava őszintén méltatta, sőt „ki is használta” az egykori politikus, Révai akkor újszerű „klasszicizmus”-koncepcióját, de ennek fedezékében nem a múltra, 1956-ra célzott, hanem a költő őszinte, hiteles baloldali világnézeti reményét hangsúlyozta, valamiféle konszolidációs perspektívát sejtetve. Szerinte József Attila lírája úgy klasszikus örökség, hogy egyúttal „az egyetlen helyes, serkentő és megnyugtató kiindulási alap egy új, szocialista korszak távlatában”.³⁶

Királynál 1958 után egy ideig továbbra is a polarizálás, egyik oldalról a dekadencia, a modernség, másik oldalról a József Attila-i humanizmus szembesítése van napirenden, bár a korábbiaknál több empátiával. Ideológusként és tanárként jól érzékeli a korélményt, a terjedő dezillúziót, a merev kommunista kánon, a lineáris teleológia „végét”, de fenntartja a maga „szocialista realizmus”-normáját, hű saját pályakezdő éveinek baloldali messianizmusához. Ez jellemzi 1962-es decemberi emlékbeszédét József Attiláról.³⁷ A világképi, irodalmi alternatíva (egyébként Lukács Györgynél és többeknél szintén) most *Franz Kafka versus József Attila*. Kafka azonban már olvasható és értelmezhető volt a hazai nyilvánosságban. „Filológiánk nem tisztázta a kérdést: ismerte-e József Attila az imperializmus rettenetét a maga dekadens egyoldalúságában is híven visszaadó Franz Kafka művészetét. De akár kimutatható a közvetlen kapcsolat, akár nem: kétségbevonhatatlan a motívumok bizonyos fokú egyezése, azonossága a két életmű között. A »semmi« és a »bűn« motívuma éppúgy, mint Kafkánál, József Attilánál is ott kísért. Az imperialista kor borzalmait felmérő ember a nihilbe bámult: megélte a lét magányba lökő, szorongató reménytelenségét. Mint valaminek a pora, úgy szállt a semmi a vers sorai között. S az értelmetlenség, az esztelenség, a nihil érzése a belsőbe hatolt.” Viszont „Kafkánál pl. az emberi lélek magával az embertelenséggel, a nihillel azonosult, József Attilánál pedig mindig feleselt egymással a kettő.”³⁸

A költő halálának 25. évfordulójára rendezett emlékünnepeken elhangzott előadás – túl ezen az antimodern szembeállításon – erősen retorizált, sőt lirizáló előadás, nyílt morálpedagógiai üzenettel. Statikus, szinte kimerevített József Attila-képet mutat föl, amely

megkísérli egybeötvözni a „szocialista realista” világképet, valamint az egyéni és kollektív tragikumot, az utóbbi meghaladása jegyében. Már nem túlpolitizált „pártköltő”, de nem is „partizán” itt József Attila. A dekadens, pesszimista modernség és a freudizmus helyett, fölött a „tág szocialista humanizmus”, a diszharmónia fölött győzedelmeskedő harmónia, „a felnőtttség”, „a méltó magatartás szép, nemes igénye” jellemzi. „A kommunista társadalom megteremtésének igénye, vágya” szólal meg költészetében; a „kínok, harcok tömkelegén át tör utat magának a szabadság világa, a vágyott jövőndő”. Király bipoláris társadalmi, erkölcsi, érzelmi térbe helyezi el a költőt: a brutális valóság, az imperializmus rettenete / törvény és szép jövő; hanyatott, tragikus életsors / gyermeki tisztaság, mozarti derű; kozmikus börtön / gyengéd szeretetvágy; hanyag társadalom / töprengő, gondolkodó elme. József Attila – úgymond – megéli az ellentétpárok negatív pólusát is, de ezekből a pólusokból „átfogó, nagy világnézeti költészet” szintetizálódik. A paradoxitásokból kiemelkedő és kiemelő világnézeti hit apoteózisa fogalmazódik meg Királynál (bár a *mégis-morál* kifejezése itt még nincs kimondva): „a törvény, a nagykorú emberség szép, komor igénye”.

Az érvelés nyelvezete, a költői idézetek, metaforák, sorok összeolvasása, parafrázis, szállóige-gyűjteménnyé szublimálása szinte prózaverssé, evilági prédikációvá emeli az emlékbeszédet, egy mármár történelemfeletti morálpedagógiai világlátás dokumentumává. Olyan irodalmi igénnyel, hogy maga az értekező Király is metaforák és alliterációk fogságába kerül: „Ahogy az utolsó nagy versek nyugalma, szépsége, halk iróniája mutatta, még a felsejlő egyéni tragédiához, még a halálhoz is tisztító távlatot tudott teremteni itt a megbékítő ész.”³⁹ Egykori, későbbi vagy mai hallgatójának, olvasójának lehet vonzó, lehet utópisztikus vagy éppen „papos” ez a retorika (e sorok írója számára idegen ez a stíl), de szubjektív erkölcsi hitvallásként legitim, sőt rokonszenves. Bekalkulálva a 20. század borzalmait – benne kimondva-kimondatlanul 1956 traumáját – valamiféle reményt mégiscsak kínálógénylő (de már nem teleologikus) „szómágia” ez. A szövegalkítás hatásosan, ám dekontextualizálva montírozza össze, kínálja fel moralizáló-verbális üzenetként a József Attila-textus folklorizálható, szállóigésíthető képeit, üzeneteit. Ennek egyik teoretikus pilléréként Király idézi (de a cím említése és értelmezés nélkül) *A szocializmus bölcselete* 1934-es tudat-konceptióját is. József Attila az új, immár nem direkt politikai, hanem világnézeti és morálpedagógiai paradigma mintaembere lett: „a kiküzdött harmónia felnőtt költője”,

akinek a lírájában „a kínok, harcok tömkelegén át tör utat magának a szabadság világa, a vágyott jövőé”.

A tudományos innováció, az önelvűség Horváth János-i módszertani igényének is megfelelni szándékozó irodalomtudomány az 1960-as években számos eredményt hozott a József Attila-kutatás terén is. A már említettek vonulatához 1968–1970-től egy új nemzedék is csatlakozik: Tverdota György, Horváth Iván, Horgas Béla, Levendel Júlia, Lengyel András, N. Horváth Béla, Szigeti Lajos Sándor, Veres András, Bókay Antal és mások. Fenyő D. György és Gelniczky György tanulmánykötetének⁴⁰ éppen az az egyik legkomolyabb érdeme, hogy kimutatta: élesen *szétnyílt az olló* a tudományos és kultúrpolitikai József Attila-kép, valamint az iskolai, tankönyvi József Attila-értelmezés között (a „kései JA”; a bűn-élmény; a pszichoanalízis stb.). Király is elmélyült az életműben, egyik lektora volt Szabolcsi Miklós monográfiatorozata első kötetének.⁴¹ Az 1960-as években egyébként saját Ady-monográfiáján dolgozik, Ady költészetén, életművén át fogalmazza meg saját emberi, erkölcsi és esztétikai normáit. Mélyen behelyezkedve a 20. század megannyi egyetemes, globális, nemzeti és individuális „problematikájába”, maga is folyamatosan „érik”, József Attila-olvasatai is mélyülnek, áthangolódnak, sőt többször látens, majd manifeszt módon katartikusan önértelmezővé is válnak. Ady-előadásaiban, esszéiben és könyveiben (1970, 1982) gyakran kerül szóba analógiaként, megerősítésként József Attila, illetve asszociál a költő egy-egy versére, sorára, metaforájára. Az 1970-es évek derekán kezd el foglalkozni Király a „nyitott mű”, a recepcióesztétika, illetve a hermeneutika szakmai és elméleti kihívásaival, általában az új irodalomelmélet körüli vitákkal. Hosszabban is beszél erről a Béládi Miklóssal 1975-ben folytatott rádiós dialógusban, amelyet bővített szöveggel folyóiratban is publikált,⁴² és amelyben érzékelhetően módosul ebben addigi szemlélete. Az irodalmi alkotás befogadás-szempon-tú megközelítése során három kategóriát vezet be: 1./ *egyértelműség* (ezt leegyszerűsített, parafrazeálható és vulgárisan közérthető formájában elutasítja); 2./ *többértelműség* (ezt szintén, mivel ez szerinte a modernizmus és az irracionálizmus, a homály kultuszának fogalma); de tertium daturként megnevezi a 3./ *mélyértelműséget*. Saját egykori, illetve a korabeli marxista irodalomszemlélet tételeihez képest immár jogosnak tartja a befogadói szubjektum szempontját, az „eredeti” jelentés kitérülését, oszcillálását, de azt vallja: azért kell lennie a műben és a műalkotás révén valamiféle objektív, megragadható (ha nem is zártan rögzített) jelentésnek. A mélyértelműség

kategóriáját kapcsolatba hozza Lukács meghatározatlan tárgyiaság fogalmával, valamint József Attila szemléleti egész kategóriájával. „József Attila írja egy helyütt, hogy a »világegésznek« a műben »szemléleti egészé« kell átalakulnia: azaz különböző poétikai összefüggések megteremtése – nem utolsósorban a konkrétnek és az absztraktnak az összeolvasztása, a goethei értelemben vett szimbólumalkotás – folytan éppoly gazdagnak, összetettnek, belső mélységgel rendelkezőnek kell – helyesebben kell igyekeznie – lennie a műalkotásnak, mint amilyen a valóság maga. József Attila szavával szólva »belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenség« ily értelemben minden egyes nagy mű. Ha az értelmezés át is fúr egy-egy rétegéhez: még mindig marad benne – mint a valóságban – egyfajta meghatározatlan, mélyebben fekvő. Az egyszer megfejtett, felszínibb értelem mögött ott rejlik mindig valami mélyebb, meghatározatlan. Relatív értelmet-értelemirányt tudatosítunk így csupán, s nem teljes értelmet. Afelé a legjobb esetben is csak haladni tudunk.”⁴³

Király ezt még azelőtt írta, hogy az 1980-as évek derekán megtörtént a már a 60-as években idézgetett és olvasati vitákban „szétértelmezett” József Attila-szövegek és -töredékek (az *Ihlet és nemzet*, az *Esztétikai töredékek* és az *Irodalom és szocializmus*) kronológiai és textológiai újrendezése, ami – vitáktól kísérve – mindenekelőtt Tverdota György érdeme volt. A Király által idézett, a költő által is variált, bővített fogalmak számos kontextusban és interpretációban voltak tetten érhetőek, először a Szabolcsi Miklós szerkesztette 1958-as – annak idején szenzációt keltő – prózai kritikai kiadásban,⁴⁴ azután több későbbi válogatásban, szövegmontázsban. Hogy végül is Király melyiket használta, nem rekonstruálható, s talán nem is lényeges, mindazonáltal a hivatkozás ténye fontos adalék irodalomelméleti gondolkodásának és értékrendjének alakulása szempontjából. József Attila nemcsak lírájával, hanem egyes esztétikai töprengéseivel, bölcséleti szövegeivel (ha csupán néhányal is) szintén hatott Királyra, párhuzamosan a 60–70-es évek nemzetközi és hazai irodalomelméleti reneszánszával. Míg 1957–1959-ben a *modernizmus* alapvetően negatív konnotációjú irányzati elnevezés volt számára, a Béládival folytatott 1975-ös diskurzusban már az *avantgárd* fogalma dominál, amelyből szerinte – ideologikus besorolása szerint – kétfelé vezet az út: vagy a realizmus, a társadalmi érzékenység, esetenként forradalmiság, vagy a dekadencia, a formalizmus irányába. Király nem a többek között Szabó Lőrinc nevével fémjelzett utóbbit, hanem az előbbit, a kései Ady, József Attila, Bartók, Lukács vonulatát tekinti

„főútnak”. Őket illeti meg szerinte a centrális hely irodalmunkban, kultúránkban, hiszen ez a vonulat „világszintet jelent”, amelynek „az emberiség számára is van üzenete.”⁴⁵

Az 1970-es években egyre több kulturális, sőt „köznap” élmény nyomán asszociál József Attila-tételekre és idézetekre. Néhány példa ezekre: 1970. április 10.: „Este hangverseny. Sztravinszkij: *Tűzmadár*: Bolondul tetszett. Valóban a diszsonanciából született meg itt a harmonia.”⁴⁶ Darvas József egy cikkét 1973. szeptember 8-án a Dunán olvassa: „Gyönyörű, néptelen. 30 fok meleg, nyár az őszben, az őszi fák között. A víz acélos, fekete, végtelen nyugalom. József Attila természetszemléletét kezdem érteni: a természet az anya, a Duna mint egy óriás mosónő.”⁴⁷ Egy szintén 1970-es intenzív József Attila-olvasás élményét már erős *önmagára vontakoztatással és moralista önneveléssel* rögzíti: „József Attilát olvasok reggel. S végtelen nyugalom lesz úrrá rajtam. A hősies emberséggel szemben a szívós emberséget érzem, a helytálló humánusmot, az őrzés, a hűség emberiségét. Azt hiszem, ez kell legyen Ady-könyvem második részének fő gondolata. A valóság törvényeit látó forradalmiságnak nincs pátosza, nincsenek frázisai, de van hűsége, helytállása, szívóssága és makacssága. A valóság, az élet, az ember ellenáll; a feladat, hogy szívósan, kitartóan, a mindennapokban is mentsük mégis az emberit. Tudva, hogy az ellenállást egyszer talán szétmorzsolja az emberi szívósság. S magánéletem összegyűlt zűr-zavarában is nyugalmat ad most ez. Úgy érzed, valami nem emberhez méltó történt körülötted? Vedd tudomásul, hogy ilyen az élet, próbálj meg ember maradni, emberként élni az embertelenségben.”⁴⁸ Már itt tetten érhető a József Attila-élmény – egyszerre drámaian személyes, egyúttal általánosabb, egyetemesebb – pedagógiai-etikai tudatosítának igénye, amely pár évvel később válik centrális olvasattá Királynál. Megrendítő élmény volt számára a *Szabad-ötletek jegyzéke* Jordán Tamás által színpadra vitt előadása, amelynek főpróbáját látta: „Szuggesztív erejű. A fejhallgató egy ember belső életébe visz be. Jobban érődik, milyen végtelen emberi szenvedés felett élnek a versek.”⁴⁹ Az előadás érvet szolgáltatott Király számára abban a szűkkörű, szakmai és kultúrpolitikai vitában, hogy szabad-e nyilvánosságra hozni, publikálni József Attila zavarba ejtő intimitásokkal és nyelvi durvaságokkal átszőtt ön-pszichoanalitikus füzetének teljes szövegét.⁵⁰ Ugyanakkor a saját, szubjektív recepció gazdagodásával és interiorizálásával párhuzamosan az irodalmi, szellemi élet átalakulása is erősen hat Királyra.⁵¹

Az 1970-es évek végétől megváltozó kortárs irodalmi kínálat, az ún. prózafordulat, valamint a nemzetközi szakirodalmat is „behozó”

irodalomelméleti és irodalomtudományi nyitás (strukturizmus, szemiotika, hermeneutika, recepcióesztétika, nyelvközpontúság, narratólógia stb.), a „posztmodern korszakváltás”, a kánonviták kihívást jelentettek Király számára. Egyrészt szakmailag, s ebből ő sokat hasznosított is, főleg a verselemzés terén. Másrészt viszont ideológiailag, sőt kultúrpolitikai téren, vitatémaként is, hiszen ezek az irányzatok a módszertani és esztétikai innovációval egyidejűleg, az irodalom autonómiájának a zászlaja alatt burkoltan, majd egyre nyíltabban az alkotások ún. nem „műimmanens” jelentéseit, köztük a világgépet, a formált tartalmat, a referenciákat stb. igyekeztek kizárni az értékelésből és az értékrendből. Ezzel igyekeztek *dezideologizálni* az irodalmi folyamatok megítélését, a *pluralizmus* felé tágították a nyilvánosságot, sőt megkérdőjelezték az egypárt elvi irányító szerepét a kultúrában. Okkal és/vagy egyoldalúan – ez az elmúlt fél évszázad számos vitájának tárgya volt és maradt. Mindenesetre ez az ún. *antipolitikai konnotáció* eleinte kódoltan, majd egyre inkább kimondva lényegében elutasította az addig hivatalosan hegemonként deklarált marxista irodalomszemléletet, annak mégoly tág és reformérzékeny irányzatait is. Király norma- és értékrendszere is burkolt-nyílt bíráló tárgya lett. Az más kérdés, hogy ez az „antipolitikai szemléletváltás” – objektíve, irodalmár képviselői egy részének szándékaitól függetlenül – maga is jócskán tartalmazott ideológiai, sőt politikai jelentést, illetve funkciót. (Az egyes, rájuk adott „marxista” igényű válaszok durvasága viszont tovább rontotta a helyzetet, valóban direkt művelődés- és nyilvánosságpolitikai szembenállással torzította a diskurzust.)

Történelmi távlatból látható, hogy – számos pozitív hozadéka mellett – ez a szemléletváltás a polgári demokrácia és az ideológia-mentesség jelszával fellépő, valójában rekapitalizálói fordulat egyik tudományos-kulturális kísérőjelensége, „felépítménye” volt. Az elnehezült, gyökeres reformra szoruló államszocialista rendszer – ott és akkor szükségszerű, de a nemzetközi konstellációtól elválaszthatatlan – leváltása, bukása után s azóta mindez egyértelműen, sőt brutálisan bebizonyosodott. Az 1990-es évek első felében ez az antipolitikai irodalmi diskurzus fel is bomlott, amit például Balassa Péter munkássága és a körülötte folyó viták is jeleztek.⁵² Ez a történet azonban már végképp kívül esik a „Király/József Attila”-problematikán, mindazonáltal érzékeny keretül szolgált a József Attila-recepcióhoz. (Azóta is, elég csak az 1990-es, majd a 2000-es évek elméleti, esztétikai és irodalomtörténeti vitáira utalnunk – nem véletlenül többnyire éppen József Attila értékelése kapcsán.⁵³) Király és néhány társa, főleg Sza-

bolcsi Miklós az 1970–1980-as években úgy törekedett „védeni” az alkotó marxista igényű irodalomszemlélet alaptételeit, korszerűsíteni paradigmáit, hogy – „kétfrontos harcban” módszertanilag igyekeztek azt megújítani, „liberalizálni”: tágítani az addig deklarált értékrendet, illetve kánont, benne a József Attila-értelmezést is.

A *Magyar Rádió 3. műsorában*, 1977–1980 táján Dorogi Zsigmond szerkesztésében „Kettős portré” címmel Fodor Ilona többszörös beszélgetéssorozatot vezetett József Attiláról. Az egyik, a XVI. rész: *Király István – József Attiláról*. A felvétel nem került elő, csak egy írógépes, tollal javított (talán publikálni szándékozott), de autorizáltak nem tekinthető leirat maradt fenn,⁵⁴ amelyben Király a *Levegőt!*, a *Kirakják a fát*, az [*Ős patkány terjeszt kórt...*] és az [*Íme, hát meggletem hazámat...*] című verseket értelmezi. Ezek az elemzések már elsősorban a kései József Attila-verseket célozzák meg; a felnőtté válás-élményre, a nembeli ember felelősségére, az otthonra és a mégis-morálra helyezik a hangsúlyt. Ezek a versértelmezések előképei, poétikai kidolgozói Király 80-as évekbeli, önkorrekciós érvelésű, szemléletnyitó „ontológiai-antropológiai” irodalomfelfogásának – József Attila kapcsán is. Megint egy újabb alkalom, a költő születésének ezúttal háromnegyed évszázados ünnepe teremt lehetőséget ennek kifejtésére.

Személyes emlékeim szerint 1980 első hónapjaiban Király István írásos megjegyzésekkel hozzászolt Aczél György készülő József Attila-előadásának szövegváltozataihoz.⁵⁵ Részt vett a 75. születési évforduló rendezvényein. Az 1980 eleji, a *Társadalmi Szemle* hasábjain közreadott, irodalompolitikai súlyú diskurzushoz⁵⁶ Király alapvetően a befogadói helyzet, az elváráshorizont, az irodalomszociológiai és a recepcióesztétikai szempont felől szövegezte hozzá. Szembesülve az akkor kibontakozó „posztmodern” irodalomszemléleti-értékrendi, illetve irodalomtudományi-módszertani fordulattal (amelyeknek – mások mellett – Balassa Péter, illetve Kulcsár Szabó Ernő voltak a hazai kezdeményezői és „ideológusai”), tanulva-polemizálva törekedett saját pozícióját is rögzíteni. (Ez a diskurzus József Attiláról természetesen Király 1989-es halála után is folytatódott.⁵⁷) Király 1980-ban a József Attila-költészet „belső nyitottságáról” beszélt (Umberto Eco művének⁵⁸ ismeretében, de nem teljesen azonosulva vele), filozófiailag viszont Lukács György esztétikájára épít. Kifejtette: a léthelyzetek, az értékcollíziók, az irracionális, az ontológiai és antropológiai válságérzet, az életmódváltás, a hétköznapi kihívások erősen beleszólnak a József Attila-recepcióba és olvasatokba, sőt maguknak az eredeti műveknek a jelentéskörébe. Ennek jegyében értelmezi újra ő is a

Petőfi–Ady–József Attila-fejlődésvonalat: „nem csupán egy politikai gondolat, a forradalmiságé, nemcsak egy etikai magatartás, a meg-nem-alkuvásé, nem is csupán egy poétikai eszmény, a realizmusé kapcsolta József Attilát a magyar költészet ezen nagy vonulatához, de egy mélyebb eszmei-világnézeti szál is: az európai szellem nagy örökségével, (metaforikusan mondva) ún. »nappali« gondolatával, a humanista-felvilágosult világképpel való belső eszmei azonossága is. Ennek korszerű változatát jelentette nála a marxizmus. Adott volt benne az erre a világnézeti hagyományra jellemző lényegi ismérv: az ontológiai és antropológiai optimizmus; a boldogságremény.” A „semmi ágán”, az európai szellem „éji” gondolata fölött kiküzdött „mégis”; a melankolikus, sőt tragikus optimizmus. Király megfogalmazásában a mások létének tudata, a *nembeliség-élmény* az egyéni lét tragédiája fölé emelte a költőt. A cinizmussal, a kétellyel, a nihilnek történt alávett-séggel szemben a humanista-felvilágosult világszemléletre jellemző értékek visszaperlését emeli ki József Attila korpuszából: a megnevezés teremtő erejét („ész, értelem, rend, törvény, jóság, szabadság, szellem, szerelem, boldogság, békeesség, harmónia, jó és szép szó”). A József Attilánál hiteles metaforizált fogalmak Király verbális kiemelésében és leltározásában már-már szómágiaként működnek. Mindazonáltal joggal emeli életműösszegző és létmagyarázó kulcsverssé az utolsónak tekintett költeményt, az [Íme, hát megleltem hazámat...] kezdetűt. Ez az irodalom-, sőt világszemléleti tágítás nyitja meg az utat Kosztolányi, Tandori, Pilinszky más előjelű humanizmusa felé is.

Ezt a felfogást vitte tovább Király az ELTE konferenciáján is, 1980. november 25–26-án,⁵⁹ ahol a második nap délutánjának szekcióját vezetve megnyitót és elnöki összefoglalót mondott. Ez a szekció volt az érett kutatók, a tekintélyes tudósok előadásainak és vitájának a színtere: Szabolcsi Miklós főelőadásával, Gyertyán Ervin, Koczka Sándor, Németh G. Béla, Tverdota György hozzászólásaival, Szabolcsi Miklós válaszával. A szekció előadásaiban tisztán érződtek a nem csupán megközelítésbeli, hanem szemléleti, ideológiai különbségek, viták is. Király zárszava elsősorban Szabolcsit méltatja, az ő „új realizmus”-koncepcióját, s azt, hogy József Attilában az emberi nagykorúsodásnak, az emberiség „»ésszel felfogott világosságának«” a példáját látja.⁶⁰ A *polifónia*, a többszólamúság – már korábban is vallott és Ady-elemzéseiben gyakran alkalmazott – elve Király szerint különösen érvényes a kései József Attila esetében. Ez akkor szerinte még nem volt általánosan elfogadott: „holott nyilvánvaló ma már, hogy a 20. század költészetének egyik legjellemzőbb sajátja ez.

Hiszen a nagy identifikációs világképek válságának időszaka volt a 20. század”; szükségszerű lett a lírai többszólamúság, az igen és a nem, a hit és a hitetlenség, a vallás és a felvilágosult racionalizmus egyidejűsége.

A leglényegesebb vita ekkortájt az ún. *kései József Attilával* kapcsolatban bontakozott ki. Azt már, érvel Király – kódolt önkritikával az 50-es évekre és a 60-es évtized elejére célozva – senki sem vitatja, hogy „az utolsó években, pályája végső szakaszán emelkedett legmagasabbra József Attila költészete. A marxizmus, ami nála inkább csak politikum s elvont teoretikum volt, itt lett az egyéniséget mélyen átjáró, meghatározó, összetett, teljes világkép.” Vita nem az értékelésben, hanem az értelmezésben van. Egyrészt: „felül tudott-e emelkedni ez a kései líra a katasztrófa gyöttrő érzetén: a nihil lírája volt-e végső soron ez a polifonikusan zengő nagy, kései költészet, avagy a felülemelkedés?” Másrészt: milyen jellegű volt ez a felülemelkedés: „valamiféle korszerűsített sztoikus ataraxia, tragikus heroizmus, avagy valamiféle túlvilágiság, modern istenhit, avagy pedig az evilágiság, a nembeliség marxista gondolata adta-e a lényegét?” Lukács György fogalmait és attitűdjét idézve – ha nem is pontosan alkalmazva – Király a nembeliség eszméjét licitálja ki az utolsó évek verseiből: a *bízom, a remél* centrálissá lett ígét. „Az afirmáció költője maradt ez a lírikus egy joggal negációba lökő szituációban is. A polifóniában az *igen* jelentette a vezérdallamot”. Ez Király szerint 1980 optimális József Attila-olvasata.

Szemelgessünk az 1980-as évtized Király-textusainak a költőre vonatkozó utalásaiból. A peremvidék-metaphora már az Ady-könyvekben *A város pereméből* ered. A Király irodalomszemléletében az 1980-as évek első felében megsűrűsödő *Kosztolányi-, Pilinszky- és Tandori-tanulmányokban* nagyon gyakoriak lettek a József Attila-hivatkozások. Egyrészt Pilinszky és Tandori esetében analógiásan vagy közvetlenül József Attilával értelmezteti, sőt belőle eredezteti egy-egy poétikai fordulat, metafora vagy egyenesen a „nagy narratívák összeomlása” utáni világlélmény, individuális érzékenység és rezignáció ihletét. A *posztmodern* fogalmát, korszakjelző kategóriáját és ideológiáját Király nem fogadta el, de jól érzékelt a fordulatot, a korábbi direkt közösségi normákra hangolt irodalmi paradigmák visszaszorulását. Másrészt József Attilával „legitimálja” az „irracionális”, transzcendens, szorongó, abszurd, groteszk stb. érzületek, sőt a nihil-rettenet számunkra-valóságát, humánus művészi értékét.⁶¹ Az *Esti Kornél*-elemzésben többször is József Attila-sorokra asszociál, a *Két hexameterre* is hivatkozik.⁶² A „jó szó” a részvétetika, a „játék”

a vendéglét-tudat, az esztétikai létérzékelés hívószavai.⁶³ Pilinszky *Négysorosáról* azt írja: „A József Attila-i *semmi* szállongott ott a versorok és képek hézagai közt.” József Attilában a nagy elszenvedők mintáját látta (Kafka, Dosztojevszkij, Hölderlin, Jézus), mindkettőjüket a nihillel való szembesülés, illetve az otthonlét vágya, akarata, a mégis jellemezte, ha az utóbbinál a transzcendens, az előbbinél evilági konnotációval is.⁶⁴ Mórocz Gábor mutatta ki: gyakorivá vált a Kafka-analógia Pilinszky József Attila-jegyzeteiben, illetve Király Pilinszky-reflexióiban, 1981-es nekrológiájában is. Van, hogy Pilinszkyt Jézussal, Hölderlinnel, Kafkával mint szenvedőkkel kapcsolja össze, de hangsúlyozza: őhöz József Attila áll közelebb. Viszont méltatja Pilinszky 1962-es, a *Kortársban* (12. sz.) általa közölt József Attila-cikkét. Az 1982-es, *Sarokkő* címmel tervezett esszékötetről (a későbbi *Szög és olajról*) szóló lektori véleményében pedig javasolja ennek a szövegnek is a kötetbe szerkesztését – eredményesen. Pilinszky és Király kölcsönösen is hathattak egymásra.⁶⁵

Tandorinál az otthon és a játék vágya, igénye – Király szerint – rokon József Attiláéval, s ez az analógia vagy érzület egyúttal segít megértetni Királlyal a másféle, de már nem ellentétes, nem ideológiai ellenpólust képező világképek jogosultságát, értékét. A szelídség, a gyermekiség, „a tündéri lágyság József Attilához [...] kötötték Tandorit”. Tandori esszéit is ír József Attiláról, értelmezi őt, sőt a *Meghalni késő, élni túl korán* című esszéje végén az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című költeményt idézi: „Ha beomlanak a bányát vázazó [...] oszlopok...”.⁶⁶ Filmek kapcsán is fel-feltűnik József Attila, pl.: Fábri Zoltán: *Plusz-mínusz egy nap*; Jancsó Miklós, Zolnay Pál, Kósa Ferenc rendezései verseket, szállóigévé rögzült sorokat (pl. a „mindenséggel mérd magad”), verscímeiket hívnak elő. Gothár *Megáll az időjét* Rényi Péterrel szemben szintén József Attila-idézetekkel védi.⁶⁷ Etikái miniesszéiben (az örömről, az elkötelezettségről, az otthonról) sűrűn József Attilára hivatkozik.⁶⁸ Feltűnő, hogy Király nem irodalmi, művészeti témájú publicisztikájában is gyakran asszociál József Attila-versekre, sorokra, képekre; a költő metaforái szinte beleivódtak hétköznapi kommunikációjába; mintha a nemes irodalomból olykor a közbeszédbe „szállnának le”, profanizálnának. Esetenként már-már stílustörően.

Utolsó s immár nem alkalmi jellegű József Attila-írása 1986-os.⁶⁹ Ez a legterjedelmesebb, összefoglaló igényű tanulmánya a költőről. Viszonylag közismert, legutóbb bekerült Király centenáriumi gyűjteményébe is. Erre a szövegére sem eredeti kutatások, immanens

elemzések, fölismerések, netán egy új, átfogó József Attila-értelmezés a jellemző, hanem a sérült, csonkának látott *receptió szociológiai és ideológiai értelmezése*, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi kánonok közötti vitában vállalt aktuális állásfoglalás. A József Attila-problematika kifejtésének háttérében ugyanakkor tetten érhető az államszocializmus válságára, az ún. nyugati liberalizmus objektív és tömeglélektani terjeszkedésére, főleg az amerikai konzervatív neo-liberalizmusra való reagálása. Ezeknek a számára általa ellenszenves *ideológiai* folyamatoknak az *ideológiai* bírálata is ott munkál már Királyban. Visszatér az 1962-es előadásában fölvetett Kafka-analógiára: „Kafkai világ volt ez, de – s ez a lényeges, mert ez az egyéni – a kafkai önfeladás nélkül. Nem zárult be a kör. Minden szenvedés ellenére sem kapta el »a Semmi árja« a költemények hősét.” Aggodalommal észrevételezi, hogy egy vallásos-egzisztencialista József Attila-kép kezd dominálni a szellemi életben, amely „a marxista kritikától hangsúlyozott Petőfi–Ady–József Attila–Nagy László-féle fejlődésvonalból egy más orientációs kritikai rendszerbe, egy Kosztolányi–József Attila–Pilinszky nevével fémjelezhető fejlődésvonalba állítódik be.” Nem ítélkezik, csak minősíti ezt az utóbbit, és azt kutatja, hogy az új befogadói helyzetek, a korabeli szellemi-kulturális változások, a globális kihívások, az életmód-átalakulás miként s miért erősítik az utóbbi olvasatot. Szociálpszichológiai, irodalomszociológiai és ideológiai okokat talál: mindenekelőtt az individuális fogyasztói szükségletek növekedését, a konzumideológia elől menekülő esztéta exodust stb., ahelyett, hogy erősödne a művészetnek a mindennapisággal való termékeny kapcsolata. A mélyebb okok: az elidegenedés, az ontológiai és antropológiai krízisérzet terjedése, s az erre való lírai reagálás szerinte gyakran irracionalista és transzcendens válaszokat hív elő az olvasókból, de főleg azokból a kritikusokból, akik ezt vélik egyoldalúan föllelni s kiemelni József Attila utolsó éveinek költészetében. Ezek miatt az olvasatok miatt szerinte József Attila Kafka és Beckett közelébe kerül, vagyis „az elkötelezettségtől haladt az izoláltság, a szocialista költészettől az egzisztencializmus, a valóságtól a metafizika felé.” Ezzel az – igaz, már nem dekadensnek bélyegzett – felfogással száll vitába Király (persze nem egyedülként): a kései József Attila polifonikus komplexitását hangsúlyozza. A semmi- és a nihil-élményt, az antropológiai válságot is *integráló-meghaladó* felnőttiségigényt, a nagykorú, a meglett ember eszményét látja dominánsnak a költő világméretében. Szerinte ez a meghatározó a kései versek poétikumában, életérzésében: az apátiával szemben az ataraxiáé, a felülemelkedésé,

az emberiségért, a másokért aggódó felelőssége a főszerep. A mégis etikájáé. Az [Íme, hát megleltem hazámat...] záró soraiban megszólaló tél–remél–rímpárról szólva Király így összegzi – már-már önszuggesztív retorikával és interiorizálva – saját olvasatát: „Az egyéni élet csödjének, kiúttalanságának, a természeti ember megmásíthatatlan végzetének is fölébe emelt itt az énben ott ható nembeliség-élmény”.

Ez már inkább morálpedagógia, mintsem önelvű irodalomtörténeti szöveg- és recepcióértelmezés: tragédiákkal megterhelten is optimista krédó. Vannak tárgyi-poétikai bizonyítékai József Attilánál, ezt számos tudós kolléga (nem eredendően ideologikus) értelmezései is bizonyítják. A két irodalmi vonulat, a két olvasat rekonstrukciója, jellemzése és párhuzamba állítása legitim, nem ördögtől való; szabad, lehet választani közülük. Ugyanakkor ez mégis leginkább Király személyes vallomása, életfilozófiai testamentuma, annak reménye, sőt imperatívusza, hogy „a lehúzó bánatok fölött s között élve is a humanista-felvilágosult világkép jegyében, a »szép szavak«, a »jó szavak«, az értékek hitében szerveződjék tovább az emberi létezés.”⁷⁰ Király itt már szinte „idézetgyűjteményként” merít József Attila szövegcorpuszából saját, utópiától is átszőtt életfilozófiájához, morálpedagógiai „tanításához”. Nem meghamisítja, de kontaminálja és kimerevíti nyelvi, metaforikus, poétikai elemeit. Az értekezés és vitairat műfaja itt már átváltott egy személyes ihletű, identitás-definiáló esszévé. Természetesen ki-ki saját szubjektivitása felől olvashatja, ítélni meg, tisztelheti vagy vitathatja. Nem hallgathatom el: e tanulmány szerzőjének privát olvasata – elszakadva József Attila szoros olvasásától és az irodalomtörténet-írástól – világnézetileg, erkölcsileg azonosul ennek a *hitetlen hitnek* az imperatívuszával. 36 év múltán, a közben történtek megrendítő tapasztalatai ellenére is, avagy talán éppen e fájdalmas tapasztalatok nyomán.

Király mint ideológus – ahogy ezt Pap Milán értelmezi – ekkor, az 1980-as évek derekától a dialógusetika, az antropológiai-nembeli értékek és a partikularitás „egyenjogúsága” elismerésének szükségességét vallja, valamiféle *Magyar Provence*⁷¹ reményét, de a szocializmus távlatja jegyében. Mindazonáltal – megélve a rendszer válságát és a lába alatt érezve az Immanuel Wallerstein definiálta világrendszer-váltás⁷² közeledő dübörgését – már nem „a kommunista dogmatika utópiáját” hirdeti, „Király ideológiai nézeteiből nem vezethető le a kommunizmus belátható történelmi időn belüli eljövetele.”⁷³ Személyes világnézeti meggyőződését ugyanakkor – szellemi végrendeletszerűen, utóvédaharcosként – továbbra is kommunistának vallja,

tudva, hogy ezzel a már formálódó új politikai rendszeren kívülre fog kerülni.⁷⁴ Kései József Attila-értelmezésének ideológiai funkciója egyszerre mutat valamiféle megreformált, *demokratikus szocializmus* (használja is azt a fogalmat) és ugyanakkor egy prejudikált rendszer-váltás-kritika felé.

*

Király nem „szabályos” szaktanulmányokat írt, önálló, új pályaképet sem rajzolt József Attiláról. Vállaltan *ideológusként* értelmezi saját olvasatait. Szabolcsi Miklóst kivéve ritkán hivatkozik mások felismeréseire, kutatásaira, vitapartnereit sem nevezi néven. Többnyire alkalmi írásokat, hozzászólásokat olvashatunk tőle. Az *alkalmiság* azonban nem jelent eleve lefokozó minősítést. Az alkalmi műfajok (költemény, széppróza, esszé) lehetnek nagyon értékesek a klasszikus és a modern írástudásban, a magyarban különösen, hogy csak Csokonait, Berzsenyit, Petőfit, Aranyt, Adyt, Babitsot idézzem, a művészi erejű publicisztikáról nem is beszélve. Ha többnyire alkalmiak is Király ünnepi, ideológiai, kanonizáló szándékú és morálpedagógiai jellegű szövegei, hozzászólásai – talán éppen e műfaji sajátosságuk révén – érzékenyen tükrözik a József Attila-recepció és -kultusz négy és fél évtizedes alakulását. Ebben tudomány- és kultúrpolitikai szerepe, tanári aurája és sűrű médiajelenléte révén magának Királynak is aktív szerepe volt. Eközben önmagát, olvasatait, ízlését, értékrendjét is alakította, saját irodalom- és életfelfogását is mind erősebben felletette meg József Attila – igaz: olykor történelmietlenül, statikusra rekonstruált – költői világképével.

1949 és 1957 között szerepet vállalt a proletárköltő széles körű népszerűsítésében, kanonizálásban, utána pár éven át az antimodernista ideológiai offenzívában, illetve a Kádár-rendszer művelődéspolitikai legitimációjában. Az 1970-es évek közepétől egyre inkább belsőleg éli át s önmagára vonatkoztatja a költő verseit, katartikus önértelmezésekkel tudatosítja olvasatát. Eközben merít a recepcióesztétikai, hermeneutikai, irodalomszociológiai vitákból is; ezek nyomán egyértelműen tetten érhető korábbi egyoldalú József Attila-értelmezésének elméleti érveléssel és személyesen is hitelesített óvatos-fokozatos pluralizálása, a saját irodalmi értékrend korszerűbbé hangolása. Ahogy egy friss kerekasztal-beszélgetésben (Gulyás Márton, Lengyel Imre Zsolt, Sipos Balázs vitája során) megfogalmazódott: Király irodalomszemlélete korábbi pályaszakaszának „szocialista aszkétizmusát” egy modernebb, „univerzális humanizmus” váltotta fel.⁷⁵ Ami József

Attiláról szóló szövegeit illeti: túl a költő üzeneteinek szenvedélyes közvetítésén és önértelmező „használatán”, ez a váltás Király – József Attilán átszűrűt – *életfilozófiai, morálpedagógiai, életvezetési* krédójának⁷⁶ népszerűsítésével járt. Egyúttal a modern, pluralizált József Attila-olvasatok legitimitásának elismerésével. A 80-as évek tankönyvvitáiban⁷⁷ és másutt, szakmai fórumokon viszont a fiatal irodalmárok már sok tekintetben „leelőzték” Királyt, ha ez nem teszi is eleve jogtalaná Király óvásainak, korrekciós javaslatainak mindegyikét.

A 80-as években Királynál háttérbe szorult József Attila páréves kommunista pályaszakaszának normatív emlegetése; inkább lírája szinte egyívűnek tekintett *mégis-morálját* interpretálja és aktualizálja, de összhangban *a szocialista erkölcsi-nembeli értékrend* távlatos vállalásával. Ebben az üzenetben ugyanakkor egyértelműen tetten érhető *a készülődő rendszerváltozás „előzetes” ideológiai kritikája* – de nem visszasírva a múltat, ha gyakorlatias stratégia fölmutatására nem vállalkozik is. A *költő líráját* interpretálja, parafrázeálja, viszont József Attila sistergően kibomló, egyszerre innovatív, „konfliktuózus”, sőt – Tverdota György jelzőjét kölcsönvéve – „nyugtalanító” marxista és freudo-marxista *tanulmányai, töredékei*, radikális fordulatai, „elszabaduló” eszmélkedései lényegében már nem kerülnek szóba nála. Igaz, nem is illenének az alkalmi emlékbeszédek, hozzászólások, vitacikkek műfajába.

Király József Attila-olvasataiban irodalmár, ideológus és irodalompolitikus szerepei torlódnak egymásba. A szerepkeveredések meglehetősen gyakoriak, sokszor termékenyítőek az elmúlt évszázadok magyar nemzeti kultúrájában, de Királynál kétségtelenül feltűnőek. Persze maga az *ideológia*, az irodalomkritika ideológiai funkcióvállalása *nem szitokszó, nem eleve hamis tudatot* jelent, ha a szakma önelvűségének tudományos normája felől tehernek tekinthető is. Idézem Lukács Györgyöt: „Az, hogy valami ideológia-e, korántsem szellemi képződmények rögzített társadalmi tulajdonsága, nem létmód, hanem ontológiai lényegét tekintve társadalmi funkció.”⁷⁸ Egy-egy szellemi irány ideológiai funkciójának természetét, „pozitív” vagy „negatív”, előremutató vagy visszahúzó voltát ottani és akkori konkrét szerepe minősíti: „az ideológia történelmi funkciójának és jelentőségének kritériuma nem tartalmának tárgyi-tudományos helyességében, nem abban rejlik, hogy híven tükrözi-e vissza a valóságot, hanem abban, hogy miként és milyen irányban befolyásolja azokat a tendenciákat, amelyeket a termelőerők fejlődése napirendre tűzött.”⁷⁹ Annál is inkább, mivel az ideológia „a valóság társadalmi feldolgozásának az a

formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az ember társadalmi gyakorlatát.⁸⁰ Értelmszerűen itt az adott nemzeti, társadalmi, kulturális fejlődés befolyásolásának iránya, előjele a tét. Az újabb ideológia-definíciók szerint az ideológiák nem az eszme és a valóság viszonyát mérlegelik, hanem az *értelmezés*, az *értelmadás* folyamatát, a társadalmi tudat alakítását vállalják. Ily módon a politikai hermeneutika és konceptualizmus körébe tartoznak.⁸¹

Láttuk, Király József Attila-írásainak, felszólalásainak – Szabó Miklós terminológiája szerint⁸² – voltak „programideológiai” és voltak „állapotideológiai” időszakai; 1952 és 1958 között inkább politikai legitímációs szerepük volt, máskor viszont a progresszív, „nyitó”, „pluralizáló” funkció dominált. Ez utóbbi a meghatározó akkor is, amikor a negatívnak ítélt rekapitalizációs és kultúraellenes folyamatokkal szemben humanista belső ellenállást hirdettek, amikor emancipációs jellegű utópisztikus üzenetekkel éltek. A József Attila-recepció alakzatai a *szakmai-irodalomtudományi*, valamint az *ideológiai* mellett ugyanakkor egy harmadik, *kultusz történeti* szempontból is vizsgálhatók. Veres András és mások különbséget tesznek a kultikus és a „nem kultikus”, azaz az eredendően szakmai megközelítés között. „Az olyan, elementáris hatású költészet esetében, mint amilyen József Attiláé, különösen nagy a csábítás, illetve késztetés, hogy politikai-ideológiai manipuláció eszközévé tegyék. [...] Igaz, sokféle indíték bátoríthat kultikus értelmezésre [...], de a közboldogulást szívükön viselők csaknem mindig kultikus módon szólítják meg az irodalmat. S ennek vonzásától a szakértő sem tud vagy csak nehezen képes megszabadulni.”⁸³ Királynál egybecsúszik a két megközelítés, emiatt olvasatai, alkalmi és polemikus megszólalásai egyszerre tanulmányozandók a József Attila-recepció és -kultusz felől, de egyúttal a tudós, a tanár, az ideológus pályájának közérdekű kritikai fölmérése perspektívájából is. Ez indokolta vállalkozásomat e tanulmány megírására.

Lengyel András szerint „a József Attila-irodalom egy jelentős hányada tudományelőtti, politikai és/vagy kultikus eredetű efemer írás, [...] legföljebb csak egy majdani kultusz történeti földolgozás elemzendő szövegei lehetnek. Bizonyos az is, hogy viszonylag nagy azoknak a már tudományos igénygel írott cikkeknek a száma, amelyek tisztázatlan szempontjaik következtében a tudományos és kultikus szempontokat még vegyítik; szerzőik tehetségétől és fölkészültségétől függően akár még érdekesek is lehetnek, egészében azonban nélkülözik a tudományos módszerességet. E típus, némileg sarkítva fogalmazva, az ötvenes, hatvanas évek »normál« tudományát képviselte,

ám József Attila megértéséhez már igen kevés inspirációt nyújt.”⁸⁴ Igaza van Lengyelnek, de Királyra – aki név szerint nem kerül szóba nála – csak korlátozottan áll mindez. (A „politikai és/vagy kultikus” eredeztetés, avagy felhang egyébként olykor más tudósok szaktanulmányaitól sem idegen.) Király szövegei, *ha alkalmiak is, nem efemerek*. Alapvetően ugyanis közvéleményalakító, pedagógiai, kultuszformáló és aktuálisan irodalompolitikai ihletésűek, továbbá személyes érdekűek – néhány frappáns és tárgyyszerű verselemzéssel, találó értelmezésekkel és poétikai felismerésekkel átszőve. Szakmailag maradandó például a melankolikus optimizmus rekonstruálása, a „kései József Attila” világgépének értelmezési polémiáiban való állásfoglalása, valamint versihletei továbbgyűrűző hatásának, későbbi költőknél tapasztalható „széténeklésének” bemutatása. Király alkalmi József Attila-írásai így egyszerre irodalmi olvasatok, befogadás-szociológiai tükrök és „önterápiás” hitvallások. Egyúttal egy szakmai, erkölcsi, világgépi, irodalomszemléleti önkorrekciós folyamat (modernizmus, avantgárd, realizmus, szocializmus, nihil és hit, Kosztolányi, Pilinszky, Tandori) dokumentumai – egyszerre ihletői és igazolói.

Király József Attiláról írván – ismétlem – az *alkalmi irodalom* műfaját műveli. Kedvenc költeményei közé tartozott az öreg Ignotusnak dedikált 1934. augusztusi *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*. Saját világnézeti-politikai gyötrődését, távlatos szocialista meggyőződését és morálpedagógiai hitvallását is beleolvashatta: „Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok, / a kincset azért a tárnák / őrzik és az lobog. / És mindig újra nyitnák / a bányászok az aknát, / amíg szívük dobog.”

Az már rajtunk (is) múlik,⁸⁵ hogy – közel kilenc évtized múltán – mit kezdünk ezzel a meggyőződéssel és hittel.

Jegyzetek

- 1 Tverdota György: *Gondoljátok meg, proletárok 1. Az ifjú József Attila*. Budapest, Osiris, 2021.
- 2 *Egy (közép)európai... József Attila és a romániai kultúrák* címmel.
- 3 Tverdota György – Veres András (szerk.): *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. 1–2. kötet. Kritikai kiadás. Budapest, József Attila Társaság – L’Harmattan, 2018.
- 4 Király István: *Napló 1956–1989*. Szerk. Soltész Márton. Budapest, Magvető, 2017; Király István: *Petőfitől Tandoriig*. Szerk.: Agárdi Péter – Soltész Márton. Budapest, Osiris, 2021; Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *Király István öröksége. Írások tőle és róla*. Sárospatak, Zempléni Múzsza Alapítvány, 2021. Megjelenés előtt áll a 2021. őszi sárospataki tudományos emlékkonferencia előadásainak szerkesztett szövege.

- ⁵ Életinterjúja. In Bolvári-Takács (2021): i. m. 138.
- ⁶ Pap Milán: *Az elköteleződéstől a szocialista Provence-ig. Vázlat az ideológus Király Istvánról.* Megjelenés előtt a 2021 őszi sárospataki konferencia kötetében.
- ⁷ Csak a legfontosabbak: Gyürei Vera: A fanatikus optimista. József Attila tankönyvek tükrében. *Medvetánc*, (1981), 2–3. 101–115. (Köszönöm Sárközi Éva erre vonatkozó figyelemfelhívását.) Lényegében ez a szöveg hangzott el az ELTE 1980. novemberi konferenciáján is: In „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*”. Szerk.: Fenyő D. György – Fráter Zoltán – Gelniczky György – Nagy András. Budapest, ELTE, 1980. [Változata megjelent a következő gyűjteményben is.]; Fenyő D. György – Gelniczky György (szerk.): *Költőnk és korunk. Tanulmányok József Attiláról.* Soksz. kézirat. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1983. 1–3. kötet. A két fiatal kutató-tanár által szerkesztett gazdag, de a későbbiekben kevés figyelemre méltatott tanulmánykötetben Fenyő D. György, Gelniczky György, Sándor István, Bagó Ilona, Gyürei Vera, Müller Péter tette mérlegre az 1945 utáni József Attila-recepciót. További földolgozások időrendben: Monoki-Tverdota György: A József Attila-irodalom napjainkban. *Napjaink*, (1976), 4. 9.; Agárdi Péter: József Attila és az irodalmi hagyománytudat. *Tiszatáj*, (1980), 7.; In Agárdi Péter: *Korok, arcok, irányok.* Budapest, Szépirodalmi, 1985. 258–271.; Tverdota György: József Attila fogadtatása 1945–1949 között. In Tverdota György: *Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője.* Budapest, Gondolat, 1987. 107–127. és 414–416.; Tverdota György: *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése.* Budapest, Pannonica, 1998; Veres András: Kultusz és megmérettetés. Epizódok a József Attila-recepcióból. In *Tanulmányok József Attiláról.* Szerk.: Kabedebő Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna. Budapest, Anonymus, 2001. 64–69.; Lengyel András: Megújulás vagy deformáció és bomlás. A József Attila-irodalom áttekintése. In Lengyel András: *József Attiláról. Életrajzi „aprólék”.* Szeged, Bába, 2008. 10–47.; Agárdi Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenáriumi tükrök és anatómiája.* Budapest, Napvilág, 2010; Tverdota-Veres (2018): i. m. Természetesen a szekunder József Attila-irodalom mindegyik komoly darabjában (mindenekelőtt Szabolcsi Miklós négy monográfiájában) vannak recepció-, kritika- és kultusz történeti részek, fejezetek.
- ⁸ Valószínűleg a Németh Andor által 1938-ban a Cserépfalvinál sajtó alá rendezett *József Attila összes versei és válogatott írásai* című kötetről van szó.
- ⁹ Irodalomtudósaink könyvtárában. Király Istvánnal beszélget Tarján Tamás. *Irodalomtörténet*, (1986), 3. In Király (2021): i. m. 647–660. (656–657.)
- ¹⁰ Sajnos nem volt a kezemben, szerzőről nincs adatom.
- ¹¹ Gyürei (1981): i. m. 102.
- ¹² József Attila. A Magyar Kommunista Párt Országos Székházában 1945. december 2-án elhangzott lét előadás. Lukács György: *Pártköltészet.* Horváth Márton: *József Attila költészet.* Budapest, Szikra, 1946.
- ¹³ Tverdota (1987): i. m. 107–127.
- ¹⁴ Révai József beszéde az MDP II. kongresszusán (1951. február 26.) In Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései.* Budapest, Szikra, 1952. 24–25.
- ¹⁵ Horváth Márton: *Lobogóink: Petőfi.* Budapest, Szikra, 1950.
- ¹⁶ Fövény Lászlóné: *József Attila.* Budapest, Művelt Nép, 1953.
- ¹⁷ A József Attila és Rákosi közötti kapcsolatról legújabbban: Tverdota György: *Gondoljátok meg proletárok. I.* Budapest, Osiris, 2021. 788–791.

- ¹⁸ Gyürei (1981): i. m. 102–114.
- ¹⁹ Hermann István: Lobogónk: József Attila. A vita és tanulása. *Csillag*, (1956), 7. 186–190.
- ²⁰ Király István: A magyar munkásosztály nagy költője. *Szabad Nép*, 1955. április 11. Reguly Ernő bibliográfiája (Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1975.) nem tartja nyilván.
- ²¹ Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest, Magvető, 1990. 57–65., 81., 115–124., 154–155., 163., 230., 276., 315.
- ²² Lásd erről: Seres Attila – Babus Antal – Müller Gabriella (szerk.): *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hrucsovi korszakban. Orosz levéltári iratok, 1953–1964, I. kötet (1953–1957)*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 235–236., 280–285., 479. Persze a követségi jelentések lehetnek a szovjet érdekeknek és politikai céloknak megfelelően erősen motivált, átszínezett dokumentumok.
- ²³ Mindkét témáról sok és őszinte szó esik Király naplófeljegyzéseiben, életútinterjújában, a Révai-kérdésről és az ún. 50-es évekről írott cikkeiben, illetve ezek széleskörű és polemikus visszhangjában. Lásd erről a 4. sz. lábjegyzetet.
- ²⁴ Révai József: József Attila. *Szabad Nép*, 1956. június 24. Vö.: Erki Edit: Révai József József Attila-képe. In Révai József: *József Attila*. Szerk.: Erki Edit. Budapest, Kossuth, 1974. 5–14.
- ²⁵ Vö.: Tverdota–Veres (2018): i. m. 1. kötet. 648–694. és 2. kötet 795–838.
- ²⁶ *József Attila emlékkönyv*. Szerk., bevezette és a jegyzeteket írta Szabolcsi Miklós. Budapest, Szépirodalmi, 1957. Az anyagot, a dokumentumok, cikkek és visszaemlékezések szövegét Szabolcsi az 1950-es évek elejétől fogva gyűjtötte. A kötet sorsát Tverdota György dolgozta föl: Harminc év házi őrizetben. In Halmos Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar irodalomból*. Budapest, Gesta, 1996. 196–197. A kötetbe – túl a nyomtatott előszón – utólag egy szintén Szabolcsi által jegyzett, stencilen sokszorosított háromoldalas használatiutasítás-szerű melléklet is bekerült, megindoklandó a könyv korlátozott terjesztését. A cenzurális gondot főleg a költő és az illegális párt viszonyát feszegető írások „okozták”: „a kötetben – írja Szabolcsi – több, utóbb árulóvá lett vagy disszidált személyről esik szó, több, József Attila egyes ellentmondásos korszakára vonatkozó közlés található. Mindez indokolttá teszi, hogy a József Attila Emlékkönyvet ne a legszélesebb olvasóközönség, hanem a kérdést tanulmányozó kutatók, írók, tanárok tanulmányozzák, akik a kötetet kellő kritikával kísérik.”
- ²⁷ *József Attila Összes Művei II. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. Budapest, Akadémiai, 1958.
- ²⁸ Király István: A költő és korunk. *Tiszatáj*, 1957. december, 1. és 5. In Király István: *Irodalom és társadalom*. Budapest, Szépirodalmi, 1976. 208–218. Király 1957 szeptembere és 1961. január vége között „utazó professzorként” adott elő Baróti Dezső tanszékén.
- ²⁹ Részletesen bemutatja ezt a kontextust: Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged, Nemzeti Kulturális Alap, 1997. 63–65. Mórocz Gábornak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a könyvnek erre a részletére.
- ³⁰ Király István: A modernizmusról. Hozzászólás az MTA 1958. október 23–24-i József Attila-ülésszakán. *Kortárs*, (1958), 12. = MTA I. OK 1959 1–4. sz. 3–201. (164–175.) In Pándi Pál (szerk.): *Elvek és utak*. Budapest, Magvető, 1965. 57–80. Ma már csak ebben a kötetben olvasható, ezért ebből is bővebben kell idéznem.

- ³¹ Lásd erről Pál Zoltán tanulmányát: „Sziklai Barna” jelentései az MTA Irodalomtörténeti Intézetéről (1958–1964). *Betekintő*, 16. (2022), 1. 89–119. Köszönöm Pap Milánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az írásra.
- ³² Pál (2022): i. m. 35–63. – később több kötetben is újraközölve.
- ³³ Pándi (1965). i. m. 75–77.
- ³⁴ Szabó György: Klasszikus költőnk: József Attila. (A Magyar Tudományos Akadémia József Attila-ülésszakáról.) *Valóság*, (1959), 1. 67–71.
- ³⁵ Lásd: Király István: *Kultúra és politika*. Budapest, Kossuth, 1987. 195–326.
- ³⁶ MTA I. OK. 1959. XIV. kötet 1–4. sz. 200.
- ³⁷ Király István: József Attila. *Új Írás*, (1963), 1. 76–82. Nem sikerült kiderítenem, hol tartotta ezt a beszédet, a már a *Kortárs* szerkesztőjeként a *Naplóba* 1963. január 17-én tett talányos sérelmi, az *Új Írásra* féltékeny bejegyzését sem tudtam pontosan dekódolni: „Bizalmatlanság a hatalom részéről. Ennek jelei: a./ [...] ; b./ A József Attila-emlékbeszéd körüli huzavona; inkább az emlékünnepet is el akarták hagyni, csak hogy Te [sic!] ne beszélhes; s azután: gyorsan, idegesen futtatták le a függőnyt [...]” Király (2017): i. m. 91.
- ³⁸ Király (2017): i. m. 91.
- ³⁹ Király (2017): i. m. 228.
- ⁴⁰ Fenyő D. – Gelniczky (1983): i. m.
- ⁴¹ Szabolcsi Miklós: *Fiatalkor indulója*. Budapest, Akadémiai, 1963.
- ⁴² Irodalomtudósaink fóruma. *Jelenkor*, (1976), 4. In Király (2021): i. m. 626–646.
- ⁴³ Irodalomtudósaink fóruma (1976): i. m. 635–636.
- ⁴⁴ A „belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenség” első, 1920-as évek végi előfordulásai a Horváth Iván és Tverdota György szerkesztette modern kritikai kiadásban: József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*. Budapest, Osiris, 1995. 106., 123. és 217. (Köszönöm Tverdota György pontosítását.) A sok korábbi esztétikai fogalmat, töredéket, fejtegetést integráló „Irodalom és szocializmus”. In Tverdota–Veres (2018): i. m. 1. kötet. 104–304.
- ⁴⁵ Király (2021): i. m. 645.
- ⁴⁶ Király (2017): i. m. 182. Utalás József Attila *Egy Bartók-tanulmány vázlatára* c. írásának 4. pontjára, amelyet Király az 1958-as szövegkiadásban ismerhetett meg, s amelyet a modern prózai kritikai kiadás *Medvetánc* címmel adott közre: Tverdota–Veres (2018): i. m. 2. kötet. 1098–1122.
- ⁴⁷ Király (2017): i. m. 275.
- ⁴⁸ Király (2017): i. m. 184–185.
- ⁴⁹ 1987. április 6. Király (2017): i. m. 756.
- ⁵⁰ József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. In „Miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Szerk.: Horváth Iván – Tverdota György. Budapest, Balassi – Közgazdasági és Jogi, 1992. 417–474. A dokumentum körüli szakmai és kiadáspolitikai vitákról lásd: Zsák Judit (későbbi nevén Béres Judit): József Attila Szabad-ötleteinek kiadástörténete. In Zsák Judit: *Találkozás egy szellemmel. Kultusz, kiadástörténet, emlékezet*. Budapest, Új Mandátum, 2009. 11–123. k.
- ⁵¹ Néhány további József Attila-reflexió a *Naplóban*: 1979. április 14. (id. kötet 610.), 1984. május 29. (670.), 1989. január 29. (846.)
- ⁵² Ennek a kérdéskörnek, illetve tudomány-, kritika- és ideológiatörténeti folyamatnak mára gazdag szak- és vitairodalma van, amelyet még tömören sem lehet

bibliográfiai utalásokkal meghivatkozni. Hadd utaljak csupán egy friss diskurzusra, a *Partizán* szellemi műhelyében és Youtube-csatornáján 2021–2022-ben folyó *Olvasókör* című szövegértelmező beszélgetéssorozatra (Gulyás Márton, Lengyel Imre Zsolt, Sipos Balázs). Ennek keretében lett közös olvasás és vita tárgya egyebek mellett Balassa Péter, Kulcsár Szabó Ernő, Radnóti Sándor egy-egy írása. Hozzáférhetővé tett olvasmány volt Horváth Györgyi még kéziratban lévő *Antipolitika a magyar irodalomtudományban a 90-es években* című könyvének egy fejezete, amelyet szintén fölhasználtam a fentiekben.

⁵³ Lásd erről: Agárdi Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*. Budapest, Napvilág, 2010.

⁵⁴ E tanulmány szerzőjének tulajdonában.

⁵⁵ A kéziratosságyezetek, talán lapszéli javaslatok egyelőre nem kerültek elő. A politikai József Attila-kultuszban jelentős frissülést hozó beszéd címe: De végül is föl kell már nőni. In Benjámin László és Aczél György: *József Attila*. A két beszéd elhangzott a József Attila Emlékbizottság ünnepi estjén 1980. április 10-én. Budapest, Kossuth, 1980. 11–29.; kisebb módosításokkal: »én, József Attila, itt vagyok!« címmel In Aczél György: *Jövő mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből*. Budapest, Gondolat, 1986. 119–137.

⁵⁶ *Kortársunk: József Attila. Kerekasztal-beszélgetés JA születésének 75. évfordulója alkalmából*. Résztvevők: Bata Imre, Gyertyán Ervin, Illés László, Király István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Tóth Dezső, Tütő László, Tverdota György; a beszélgetést vezette és a szöveget szerkesztette: Agárdi Péter. *Társadalmi Szemle*, (1980), 4. 77–99.

⁵⁷ Agárdi Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*. Budapest, Napvilág, 2010.

⁵⁸ Magyarul: Umberto Eco: *A nyitott mű*. Budapest, Gondolat, 1976.

⁵⁹ Tudományos emlékülés az ELTE BTK-n József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából. Az előadások szövege megjelent: Fenyő D. György – Fráter Zoltán – Gelniczky György – Nagy András (szerk.): „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd.” Sokszorosított kiadvány, Budapest, ELTE, [1982. tavasz] 1980. 289–290. és 349–351.

⁶⁰ Szabolcsit – joggal – évtizedeken át a legjelentősebb József Attila-kutatónak tartja, lektorálja monográfiáit, de volt/lehetett közöttük olykor vita is. Egy ilyenről ad hírt az *Érik a fény* (Budapest, Akadémiai, 1977.) kapcsán tett 1978. február 15-i naplóbejegyzése: „Tanszéki értekezlet Szabolcsi könyvéről. Miklós nagyon emberi volt. Kissé zavart, hogy alapgondolata szerintem hibás. Állítása szerint a szocialista irodalom átfogó interpretációját akarta adni. Ezért nevezte József Attila költészetét a húszas évek második felében szocialistának.” Király (2017): i. m. 576. Vitájuk tárgya Szabolcsi ama tétele lehetett, hogy ő korábbra, 1931–1932-ről 1926–1927-re hozza előre a költő lírája szocialista voltának bizonyítását, illetve tudatos, marxista forradalmárrá válását. Ezzel Szabolcsi utat nyit a szocialista lírai világnép korábnál jóval tágabb értelmezésének, beleértve az izmusok megszüntetve-megőrzésének poétikai-esztétikai tapasztalatát is. Lásd erről pl. a Szabolcsi-könyv 566. és 733–734. lapjait. 45 év múltán, ma már nincs értelme igazságot tenni ebben az akkori irodalomszemléleti-kritikai vitában, amelyek mindkettőjük részéről volt ideologikus funkciója. Szabolcsi a „szocialista” karakter kitágításával igyekezett történetileg segíteni a kortárs irodalmi termék és élet sokszínűségének

legitimizálását. Király viszont – de nem a nyilvánosság előtt hártva el ezt az érvelést – úgy igyekezett tágitani a kortárs irodalompolitikai, esztétikai kánont, hogy inkább az általános, magasabb rendű humanizmus, a tragédiákat, kiábrándulásokat is bekalkuláló-legyőző világgép progresszív értékét hangoztatta. Ő úgy emelte be a kánonba, hogy a fiatal József Attilát nem akarta feltétlenül szocialistává minősíteni 1927 s főleg nem 1931 előtt. Kultusz történeti és kritikátörténeti „pikantéria”: a modernség felé nyitni szándékozó két tekintélyes marxista, kommunista tudós eltérően próbált „historizálni” egy jó ügyet, az irodalmi nyilvánosság tágitását a művészi (ha nem is politikai) pluralizmus irányába. Szabolcsi Érik a fényéről e tanulmány szerzője 1979-ben a *Tiszatáj* hasábjain (A fiatal József Attiláról, 6. sz.) szintén megfogalmazta a véleményét. (In Agárdi Péter: *Korok, arcok, irányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1985. 182–192.)

⁶¹ Az alábbi idézetek a *Petőfitől Tandoriig* c. kötet oldalszámaira utalnak.

⁶² Király (2021): i. m. 287., 322.

⁶³ Király (2021): i. m. 339–340.

⁶⁴ Király (2021): i. m. 438–439.

⁶⁵ Lásd Mórocz Gábor 2021. októberi sárospataki előadásának kibővített szövegét a megjelenés előtt álló konferenciakötetben, 2021–2022-es tanulmány sorozatát a *tiszatajonline* oldalon, valamint 2022. május 15-i alapos levelét, amelyet ezúton is köszönök.

⁶⁶ Király (2021): i. m. 455., 465., 476.

⁶⁷ Király (2021): i. m. 562., 573., 584.

⁶⁸ Király (2021): i. m. 617–625.

⁶⁹ Király István: József Attila és a mai befogadói szituáció. *Forrás*, (1986), 7.; Király István: *Kultúra és politika*, Budapest, Kossuth, 1987; Király (2021): i. m. 341–351.

⁷⁰ Király (2021): i. m. 351.

⁷¹ Király István: Magyar Provence? Levél az ideológiáról és a történetírásról. In Király (2021): i. m. 598–613.

⁷² Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világregndszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2010.

⁷³ Pap Milán idézett, egyelőre kéziratossá tanulmánya

⁷⁴ Balogh Ernő: Negyvennégy éve vagyok kommunista. Beszélgetés Király István akadémikussal. *Új Fórum*, (1989), 1. 4–10.

⁷⁵ *A szocreál horizonton. Lukács [György]–Révai [József]–Király [István]–Bagi [Zsolt]. A Partizán Olvasóköre*, 8. 2022. május 14. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=h1tdOKDVfva>

⁷⁶ Lásd erről: Agárdi Péter: Király István mégis-morálja. [A 2021. október 16-án Sárospatakon tartott előadás nyomán.] *Mozgó Világ*, (2022), 2. 59–72.

⁷⁷ Pála Károly (szerk.): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum, 1991.

⁷⁸ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. Szisztematikus fejezetek. III. Eszmei mozzanat és ideológia*. 2. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 551.

⁷⁹ Lukács (1976): i. m. 498–490.

⁸⁰ Lukács (1976): i. m. 449.

⁸¹ Lásd: Pap Milán idézett kézírata, valamint Pap Milán: Politikai gondolkodás mint ideológia. Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista

- vizsgálata. In Ekert Mária – Molánr Attila (szerk.): *Eszme és történet*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem, 2014. 7–23.
- ⁸² Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák [1977]. In Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis program, Medvetánc könyvek, 1989. 93–108.
- ⁸³ Veres András: Kultusz és megmérettetés. Epizódok a József Attila-recepcióból. In Kabedebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Budapest, Anonymus, 2001. /Újraolvasó./ 69.
- ⁸⁴ Lengyel András: Megújulás vagy deformáció és bomlás. A József Attila-irodalom áttekintése. In Lengyel András: *József Attiláról. Életrajzi „aprólék”*. Szeged, Bába, 2008. 10–47. (24–25.)
- ⁸⁵ József Attilával foglalkozó publikációim az *Eszmélet* korábbi számaiban: 55. (2002. ősz), 60. (2003. tél), 66. (2005. nyár), 100. (2013. tél) és 105. (2015. tavasz).